

TARTALOM

Csehy Zoltán	Tél; Dér (versek)	3
Jánosa Eszter	Fekete-fehér fado; Termékenység; Áthullani az estén (versek)	5
Wirth Imre	Sápadt este; Elszabadult íróeszközök; Honnan jön az éjjel?; Annyi mindent vettem; A részegség (versek)	7
Ocsenás Péter Bence	Tealevelek; Szerda	9
Filippo Tapparelli	Én vagyok a világ emlékezete (Sokcsevits Judit Ráhel fordítása)	15
Mohai V. Lajos	A Himfy-lépcső alján igazoltatás folyt	20
Markó Béla	Erdélyi válaszutak (Csiki Lászlóra emlékezve)	24
Villányi László	Sajgó káprázat (Parancs János emlékének)	28
Móser Zoltán	Egybekötöttetek	34
	► Két végtelen között az ember (Patkós András akadémikussal Staar Gyula beszélget)	41
Horváth Florencia	Pihenőpontok az érzékenység útján (Hajdu Levente képeire)	71
Fenyő Dániel	Lám, jókedveink mivé lettek (Parti Nagy Lajos: Hadd legyek hűs. Összegyűjtött versek)	89
Sinkovics László	Kis magyar apokalipszis 2. (Krusovszky Dénes: Levelek nélkül)	99
Varga Zoltán	Tömeg + művészet = tömegművészet? (Gondolatok Noël Carroll A tömegművészet filozófiája című könyvéről)	104
Soproni András	Fordítónapló Vjacseszlav Szereda emlékére	108

Hajdu Levente fotói

FORRAS

56. ÉVFOLYAM | 2024. 10. SZÁM

Megjelenik Kecskemét Megyei Jogú Város Önkormányzata, a Petőfi Kulturális Ügynökség és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.

SZÉPIRODALMI, SZOCIOGRÁFIAI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT ► Megjelenik havonként ► **Főszerkesztő: Füzi László**
► Kecskemét Megyei Jogú Város folyóirata ► Kiadja a Katona József Könyvtár; **Felelős kiadó: Bujdosóné dr. Dani Erzsébet**
könyvtárigazgató ► **A szerkesztőség címe:** 6000 Kecskemét, Piaristák tere 8.; **Telefonszáma: 76/500-550/111. mellék;** **Honlap-
cím: www.forrasfolyoirat.hu;** **E-mail cím: forras@forrasfolyoirat.hu** ► **Tördelés:** VideoPix Bt., Kecskemét; Tel.: 76/508-160;
videopix@videopix.hu ► **Nyomdai kivitelezés:** Print 2000 Nyomda Kft., Kecskemét, Nyomda u. 8.; Tel.: 76/501-240; Felelős ve-
zető: **Szakályas Tibor**

A szerkesztőség tagjai: **Buda Ferenc** (főmunkatárs), **Csenki Nikolett**, **Füzi Péter**, **Pál-Kovács Sándor Attila** (szerkesztő), **Bosznay Ágnes** (szerkesztőségi titkár). A szerkesztésben közreműködnek: **Bahget Iskander**, **Komáromi Attila**, **Pintér Lajos** ► Szerkesztőségi órák: kedd–csütörtök 10 és 12 óra között. ► Kéziratot nem őrzünk meg és nem adunk vissza! Terjeszti a Lapker Zrt. 1097 Budapest, Táblás u. 32. ► Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest. Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, és a kézbesítőknél, www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/hirlapok/m-veszet-es-kultura/forras/prodB040714.html>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu, telefonon 06-1/767-8262, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest. Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/hirlapok/m-veszet-es-kultura/forras/prodB040714.html>), 1900 Budapest, 06-1/767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu. **Belföldi előfizetési díj: 7200,- Ft** ► Index: 25947 ► HU ISSN 0133-056X

Tél

Túl sok fényt kap a hó, sokszorozódni kész,
intenzív nyugalom látszata vesz körül.
Nem tart semmi sehol. Lányomod elsimul,
most már minden irány halott.

Elrendezget a szél annyi fagyott pihét.
Mebámulnak a fák, porcukor-ágaik
illusztrált mesekönyvek suta gicseit
másolják makulátlanul.

Jó itt állni. Nyomot hagyni zavarba hoz.
Túlterhelt a fehér, bár maga is tömeg.
Röngök réseiben vatta a hótapsz,
s éles török a jégcsapok.

Álljon, álljon a szán. Mint csak a képeken.
Minden mozdulatod sérti a Rendezőt.
Hadd működjön a terv, tűrj behavazva, mert
jobb lassulni a hó alatt.

Dér

Szívós dér a kökény csöpp, lila gömbjein.
Meglép minket a csönd, ránk zuhan és befed,
éppúgy, mint ez a dér, s ősz-dramaturgiánk
évszakséma szerint fakul.

Bokrok bokra, te vers! Már leveletlenül
állsz, bár látni, ahogy vázad az elhagyott
fészket tartja tovább, mintha a kismadár
estig visszaröpülne még!

Minden szó teledő rétorikát keres.
Fészket bérel a szél, és a rohadt avar
emlékrétegein nyitja ki bánatos
szívvel már a fagy albumát.

Állványozva az ég nyers jegenyék fölött.
Túl sok hártya feszül, kék a ködös beszéd.
Elszürkülni se jó, ám a fehér se jobb.
Halj meg, s mégse leszel halott.

Jánosa Eszter

Fekete-fehér fado

Néha a hullámozás van helyettem, színtelen
mozgás és hang, szemcsés képek, szürkület,
belülről végleg eltájolva. Nem látom, inkább

érezem, a feketéből a fehér kicsap, és elnyúlik
a parton, és visszavonul magába, és nyomot
hagy, és sokáig készülődik, mielőtt újra jönne.

Az ismétlődés tompít, lecsiszolja a köveket,
elsodor valamit a sós huzat, gyorsulás, szét-
omlás, folyton változó redőzet marad utána

a homokon. Visszatér, de már másképp, törött
kagylóhéj hintázik ide-oda, nem tudni, honnan
jön, meddig lesz itt, őriz-e valamit belőled.

Termékenység

A szirmok is árnyékot vetnek.
Esküvői kép fekete tükörben.
Felületi hártya, egy csepp anyatej.

A vízben nyitott szemű embrió.
Súlytalan mélység, medúzafény.
Táplálkozás a folyékony sötétben.

Hangtalan érkezik a vőlegény.
Éjszakai levegő, terek lüktetése,
szőrpillák a pöndörnyelv tövében.

Nyakig ellep a nyugodt, hideg víz.
Tente baba, tente kicsike húscafát.
Átizzadt hálóingben ébredek.

Áthullani az estén

Közel engedhetem magamhoz ezt a tájat?
A vízen egyenes hullámok, inkább rezgések,
matt kékség és a földnyelv mályvaszínű sivataga.
Most kellene itt lennem azzal, akivel vagyok.
Gömbölyű kavicsok, a számba venném őket,
mint egy kisgyerek, aki még nem tanulta meg,
hogyan ezt nem szabad.

Csak átzuhanni az estén. A felhők a vízen sötét tintafoltok,
alattuk hirtelen mélység. Sziklaomlás, madarak kiáltása
a nád közt, veszélyes partszakasz, megcsúszni a sárban.
Közel engedhetem magamhoz ezt a tájat?
A víz most lehetne szakadék, átfordított hegylánc,
de nem hagyom, hogy az legyen, amit látok.

Hová lennék, ha közel engedném magamhoz ezt a tájat?
Ha közel lehetnék egy babérfa ágaihoz, ahogy mozdulnak
a szélben, ha közel lehetnék ahhoz, akivel eljöttem ide,
ha az, amit egész éjszaka hallok, tényleg a hullámverés lenne.

Áthullik rajtam, és nem érint meg. Ez hagy nyomot.
És nyom nélkül hullok át valaki máson.

Sápadt este a láp felett.
Nincs láp az utcánkban este,
és nem sápadt az ég. Szalma
lángol a számban, mandarin
facsarja szívét a holdba.
Tanácstalan sötétben ül,
felszolgál. Inge faltjai
fénylenek át a magányba.

Elszabadult íróeszközök szeretkeznek
egy elhagyott papírlapon, ahol a sufni ajtaja
tengerre nyílik és rozsdás delfinek szöknek
át az óceánba, mert az kékebb és a felhők
telesírják az életet, a felhőket nyitva felejtették
a Szajna partján, mikor taxikkal vitték a Dunába,
Magyarországra a vért, mert elfogyott, a háború
bűn, szégyen, gyötrellem, szűnyog zümmög
felejtést, felhő alatt szeretkeznék veled, de nincs
idő, mert minden könny elfolyt a tengerbe –
látod-e drága, ott az a felhő kibontja felettünk
álmát, fürdünk az éjszaka ablakában, meddig,
mondd, meddig kapaszkodom beléd szerelemmel,
hogyan elérjem a sufni ajtajában lebegő papír
árnyát, hogy legyintsek féktelenül, árván.

Honnan jön az éjjel? Sötétben kell
figyelni a csendre, ahonnan majd
kibog (paripa, gőzös, szőnyál)
a megismételhetetlen? Kopog
az ajtómon valaki? Félek, hogy
tudni fogja a tökéleteset
és nekem ehhez semmi közöm sem
lesz. Anyu fürdet lavórban. Halál
néven bemutatkozik egy költő,
illedelmes, halk, szép. A kezében
az elmúlás illata, zokogás,

üvegcsébe zárva. Eltörik? Egy
vers folyik ott, petőfi, szememen
át, a nyelvünk üres udvarára.

Annyi mindent vettem apám
halála után: biciklit,
subát, sajt készítő, égig
érő fát. Csak nézem mindet,
melyikkel induljak el ma,
a gyűszűk napján, hajnalban.
Ujjaimon ragyog a nap.
A szívem nem érti, verdes
és neked csapódik, zuhog
egy vödör vér a magasba.

A részegség pontos hely az
emlékezetben: amikor
szeretted, elhagytál, nézted,
elvisznek hajnalban. Miért,
kérdetted volna, de a szád
eltakarta egy bőrkesztyű,
illata pézsma, Krasznaja
Moszkva, a részegség néma
ébredés. Szégyen a reggel
íróasztalán, kávéval
leöntött idő. Beomlott
a féregjáratunk, senki
sem fog megmenekülni, csak
Te, verset írsz valakinek,
a Holdnak, a kánnak, mindegy
is, csak legyen kék udvara
a hallgatásnak, legyen egy
rejtekkajtó a halálnak.

Tealevelek

Ott van bent, suttogja Tiborné, és a hálószoba ajtajára mutat. András kinyitja az ajtót, meglátja az ágyon fekvő postást, kék hálóing, csukott szem. Az ágy mellé lép, megfogja a csuklót. Végignéz a szobán, a kisasztalon üres pohár és Nemzeti Sport. Az első halottja.

Társa, Bodor őrmester két hete ment nyugdíjba. Ezekkel te is elbírsz már! A szomszéd falvak rendőrei is ott voltak az őrson, gratuláció, taps, aztán Casablanca söröző. András cipelte haza a részeg társát, Bodorné fejcsóválva fogadta őket. Remélem, maga jobb rendőr lesz! Másnap előléptetés, új iroda, a hadnagy megígérte, szerez egy új kollégát, de azóta nem beszélt erről. Az előléptetés óta kétszer riasztották, a feleségét megint megverő Sereghez, aztán a pennys reklámtáblát graffitiző nyolcadikosokhoz.

Visszamegy a konyhába, előveszi a telefonját, megnyitja a jegyzeteket. Szép sorjában! Tiborné az asztalnál ül, komoran mered maga elé. A nővéremnél aludtam, egy órája értem haza, akkor már nem élt. Szegénynek régóta rossz volt a szíve! András leírja, szívproblémák. Szedett rá gyógyszert? Tiborné felemeli a hangját. Hogyne szedett volna, napi kettő, reggeli előtt és vacsora után, én adagoltam neki! Tiborné összecsapja a kezét, jajgatni kezd, mi lesz most vele. András felírja, napi kettő. Rezeg a telefonja, Erzsí írt, megnyitja a chatfejet. Hétvégén jó a szüleimnek! Az eljegyzést még nem mondták el senkinek, András nem akart felhajtást a munka miatt, de tudja, a faluban így is hamar el fog terjedni. Ez lesz a második házassága. A második házasság az igazi, az elsőben még tapasztalatlan az ember, elnéz, elfojt, de a másodikba már tiszta fejjel megy. A falunapon ismerkedtek össze, tánc, hazakísérés, csók.

Tiborné a szemét törölgeti, András elrakja a telefont. Részvétel! Ha segítségre van szüksége, szóljon, de a napokban még számíthat rá, hogy meglátogatom. Kilép az udvarra, rágyújt. Nézi az erdőt, a templomtornyot a távolban. A hadnagy segített neki a válásban, pár nap alatt lerendezték a papírokat. Egyik este a munkából nem ment haza, nem bírta felesége sóhajtozását, a hideg kezét, a kávézagú lehetét. Megírta neki, hogy el fog válni, felesége nem írt vissza, de pár nap múlva megjelent az őrson. Nem fogsz ilyen könnyen lerázni! A hadnagynak kellett lenyugtatnia, rendőrautóban vitték haza. András azóta elkerüli járőrözésnél a templom melletti utcát.

Meglátja Szikszayt, a falu orvosát, görnyedt háttal teker be az udvarra. Nézte a Fradi-meccset? András a fejét rázza. Háromnullról hozták vissza a bitangok! Vesztettem ötezetet. András bólint, elnyomja a cigit. Meghalt a postás. Rossz volt a szíve. Szikszay a ház felé fordul. Úgy emlékeztem, a tüdeje rossz. De meglehet, annyi a betegem, mint a rosseb. Hétvégén jön horgászni? Bemutathatna a kedvesének! András megvonja a vállát. Nem szeret horgászni. Mindketten mosolyognak,

aztán elnéznek egymás válla felett. Na, jól van, mondja Szikszay, bemegy a házba. András benéz az ablakon, nézi Tibornét, a lassú mozdulatait, a görnyedt tartását.

A tévé előtt ül, Erzsi a vállának dőlve szuszog. Bárhol elnyomja az álom, elég neki két perc. Andrásnak kiskora óta gondjai vannak az alvással, egyedül képtelen aludni. Alsós korában az anyja mellé feküdt be, gimi alatt mindig akadt egy lány, akihez mehetett, ha pedig éppen nem volt kapcsolata, a barátainál aludt. Erzsi minden hétvégén a szomszéd faluba utazik a rokonaihoz, olyankor András vitaminokat szed, lefekvés előtt nem iszik, nem eszik, de minden hasztalan. Csörög a telefonja, Erzsi megmozdul, fintorog. A városból hívják, András megkérte a labort, vizsgálják meg a postást. Sűrűn bólogat, leteszi a telefont. Erzsi András combjára teszi a kezét. Ki volt az? András a szőnyegre mered, leveszi Erzsi kezét a combjáról, feláll. A halál oka mérgezés, mondja. Felveszi a csizmáját.

Benéz az ablakon, a konyhában ég a villany. Kopog az ajtón. Bentről székfűzés, libben a függöny. Mit akar már megint? András Tiborné szemébe néz. Ne neheztítsük meg egymás dolgát, jöjjön ki! Tiborné eltűnik az ablakból. Nem csináltam semmit! András lenyomja a kilincset, az ajtó zárva. Ne csinálja itt a fesztivált! Ide akarja csődíteni az egész falut? András hallja a fel-alá csoszogó Tibornét, megfordul, a szomszédnál felkapcsolódik a villany, valahol kutyák ugatnak. Hátralép. Utoljára figyelmeztetem! Újra libben a függöny. Nincs joga fenyegetni! Várjon csak, amíg a fiam hazajön, vele nem fog így beszélni! Tiborné meglátja András fegyverét, jajgatni kezd, eltűnik az ablakból. Lang kilép a szomszéd ház ajtaján, a telefonjával világít. András újra lenyomja a kilincset, vállával próbálja belökni az ajtót, nem enged. Lang belép az udvar kapuján. Mi történt, biztos úr? András megfordul, leinti Langot, előveszi a fegyverét. Bentről köhögés, zihálás, majd halk puffanás. Hagyja már azt a szegény asszonyt, mondja Lang, András az ablakhoz ugrik, meglátja a földön fekvő Tibornét, fegyverével betöri az ablakot, Lang a fejét csóválja. Bodor nem csinált volna ilyeneket! András Tiborné mellé térdel, megfogja a csuklót. Az udvarban egyre több utcabeli jelenik meg, leskelődnek, valaki videóz. András a test melletti poharat és az üres fehér fiolát nézi.

Leendő apósa mosolyogva mer a levesből, leendő anyósa elé tolja a sót. Erzsi nem várja meg őket, halkan szürcsöl. Andrásnak feltűnt, hogy az eljegyzés óta hízott, főleg a vádliján és a felkarján látszik. Mély levegőt vesz, kezébe veszi a kanalat. A volt feleségével is átesett a közös vacsorán, a szülők ugyanígy néztek rá, de elégedettségük inkább szólt a szakmájának, mint a személyének. Leendő apósa megkérdezi, került-e már életveszélybe. Leendő anyósa rászól, András elmosolyodik. Amikor későn jön haza a kocsmából, szól bele Erzsi. Nevetnek. András megkóstolja a levest, bólint, dicséri. Tudja, hogy az előző kérdés nem az ő feltéséből, inkább lányuk jövőjének feltéséből adódott. Megtörli a száját, a leendő apósa felé fordul. A munkámban mindig benne van a veszély. Érzi a tekintetek mögötti aggodalmat, felhossa a korai nyugdíj lehetőségét és a biztos fizetést. Mosolyognak.

Erzsi végez, eltolja a tányért, az apjához fordul. Inkább a falut kéne féltened. Ma mondták a hivatalban, hogy Tokodit is a hétvégén temetik, rossz volt a mája. Lassan nem marad férfi az utcánkban. De ennek legalább András örülhet! Erzsi nevet, apja a fejét csóválja. Mindig mondtam neki, mást se csinált, mint ivott egész nap. András leteszi a kanalat, kérdezni akar, de leendő anyósa rájuk szól, ne az asztalnál. A többiek esznek, András a zsírfoltokat nézi a leves tetején.

Benyit a söröző ajtaján, a kocsmáros a székeket teszi fel az asztalra. Meglátja Andrást, jólesően felsóhajt. Végre valaki! Maga biztos tud valamit, mi ez az őrült járvány? Már azt beszélük, hogy a sörbe került valami, de biztosítom, hogy soha nem adnék ki fertőzött sört a kezem közül! András értetlenül néz, a kocsmáros hátralép egyet. Hát maga sem tud semmit! Összecsapja a kezét, jajgat. Tönkre fogok menni! Senki nem mer idejönni, a virágáros már gyilkosnak nevez a hátam mögött! De magának tudnia kell, hogy nem csináltam semmit! Ugye tudja? András leinti. Mi történt? A kocsmáros a fejét csóválja. Hol van Bodor? Ő tudni fogja a választ! András dobbant. Beszéljen, vagy bevitetem! A kocsmáros elsápad. Én nem csináltam semmit! Hullanak a törzsvendégeim, először a Seregi, aztán a postás, tegnap meg Trau bácsi! András pár pillanatig a pult mögötti üvegekre mered, aztán kilép a kocsmá ajtaján.

Harangoznak. Lassan vezet, lehúzza az ablakot, beáramlik a meleg levegő. Macskák sütkéreznek az út közepén, az árokban az udvarból kiszökött csirkék. András telefonja rezeg. Egymás után kerülnek ki a posztok a falu Facebook-csoportjában, a plébános szerint ez járvány, az iskolaigazgató szünetet rendelt el, a polgármester azt mondta, mindenki nyugodjon le a fenébe. András leállítja a motort, kinyitja az ajtót, az ülésnek dönti a fejét. Erzsi szabadságot vett ki, a mai napon többször is hívta, de András nem vette fel. Az eljegyzésnél mondta, lesz pár alkalom, amikor nem lesz ideje rá. Erzsi nem mondott semmit, csak mosolygott. Megint csörög a telefonja, ezúttal a hadnagy. András pár pillanatig nézi a nevet, aztán felveszi. A hadnagy sóhajt. Megörült ez a kurva falu, András! Már Bodor is.

A koporsót nézi, hallgatja a pap egyhangú beszédét. Az egész falu tiszteletét teszi a temetésen, a szomszéd falu rendőrei is eljöttek. Két férfi lép a sír mellé, homlokuk izzadt, erőlködve engedik le a koporsót. András elfordul, az emberek között járkál, fekete szoknya, harisnya, átizzadt ing, nyakkendő. Két férfi egymásnak sugdos. Azt mondják, rossz volt a gyomra. András megáll Erzsi mellett. Erzsi a vállára teszi a kezét. Jól vagy? András nem válaszol, észreveszi Bodornét. Áll a sír előtt, lehajtott fej, görnyedt hát, összekulcsolt kéz, nézi a koporsót, mintha látná a benne fekvő férjét. Erzsi mondani akar valamit, de nem szól, elhúzza a kezét. Némán állnak egymás mellett.

András a ház felé fordul, nem lát senkit, visszadől az ülésre. Három napja követi Bodornét. Reggel a piacon vásárol, napközben az udvaron köt, este a tévé előtt ül. Felsóhajt, a hátsó ülésről Győri Édest vesz a kezébe. Erzsit a temetés óta

nem látta. Többször is csörgött a telefonja, de csak nézte a villogó nevet, hallgatta a csengőhangot, nem volt kedve felvenni. Ropogtat, közben a visszapillantó tükröt nézi. Az első éjszaka egyáltalán nem aludt, a másodikon sétált, aztán bekapcsolta a rádiót, podcast, a harmadikon pár órára sikerült elszenderedni. Arra is gondolt már, hogy feleslegesen vár itt, Bodor is nevetne, ha látná, a feleségét figyeli. Mély levegőt vesz, hátradönti a fejét.

Reggel ötkor meglátja Bodornét. Még mindig feketét visel, kilép az ajtón, a kapuhoz siet, az erdő felé fordul. A fák között Sereginé tűnik fel. A kapunál sutyorognak, Bodorné átad valamit, Sereginé egyből a zsebébe teszi, megölelik egymást. Egyszerre fordulnak meg, Bodorné vissza a házba, Sereginé vissza az erdei útra.

Mély levegőt vesz, megérinti a fegyverét. Sereginé számtalan találkáját figyelte ki, mind hajnalban, csak asszonyokkal, kint a kapunál, suttogva, görnyedt háttal, párnák fehér fiolát nyomott a kezébe. Kihúzza magát, kopog. Bentről csoszogás, nyílik az ajtó. Sereginé végigméri, nem mond semmit, megfordul, bemegy a házba. András követi. Hideg konyha, ecetszag, fekete terítő. Sereginé kimegy a spájzba, kulcszörgés hallatszik. Visszajön, kezében tálca. Még meleg! András a poharat nézi, benne a barna folyadékot. Felemeli, beleszagol, nem érez semmit. Tudok mindent! Sereginé értetlenül néz, András gúnyosan mosolyog. Megérte a sok halott? Sereginé arca lassan fintorba vegyül, szeme felvillan. Ha tudná, milyen ember volt az én uram valójában! Pár pillanatig némán nézik egymást, aztán András az ajtóhoz lép. Sereginé megigazítja a kendőjét, mintha András ott sem lenne, kimegy az udvarra, magától ül be az autóba.

Az asztalnál ül, Erzsí teát főz. András a nyomozásról beszél, a hadnagyról, aki szerzett egy új kollégát, a szabadságáról, pár napig itthon lesz. Erzsí nem mond semmit, sípolás, leveszi a tűzről a vízforralót. A szekrényből poharat vesz elő, teafiltert dob bele, ráönti a meleg vizet. András Erzsí mozdulatait figyeli. Tényleg nem tudtam felvenni a telefont! Erzsí az asztalra teszi a poharat, nem néz Andrásra. Tévézek. Bemegy a nappaliba. András követi a tekintetével, felemeli a poharat.

Megáll a keze. Nézi a barna folyadékot, az apró tealeveleket. Pár pillanatig az asztalra mered, aztán feláll, kiönti a teát.

Bemegy a nappaliba, Erzsí vállának dől. Lehunyja a szemét, csak pár perc, és elnyomja az álmot.

Szerda

Tolnai tanár úr álmában verset ír. Soha nem próbálta még, az a fajta magyartanár, aki tanítja, de nem műveli az irodalmat. Egy tőről szól, a tükörképét akarja körülírni, de nem tudja, milyen kék az ég. Egy jelző sem jut eszébe, addig gondolkodik, amíg felébred.

A telefonjához kap, megint egy perccel az ébresztő előtt kelt. Évek óta nem hallotta a hangját, nem is emlékszik, mit állított be, talán Mozart vagy Bach. Mély levegőt vesz, elszámol tízig, lerúgja magáról a takarót. Hideg. Tegnap azt olvasta a Facebookon, délutánra már mínusz is lehet. Belép a papucsába, a székről felkapja a köntösét, kicsoszog a konyhába. Könnyen megfázik, elég hozzá egy tanórán nyitva hagyott ablak vagy egy langyos zuhany. Elhúzza a függönyt, kint esik a hó. A radiátorhoz nyúl, nem melegít, feltekeri, a kazán hármat kattan, aztán elhalkul. Feleségének hónapok óta ígéri, hogy megjavítja. Egyszer ki is hozta a szerszámosládát a garázsból, YouTube-videókat nézett, de nem jutott semmire.

Leül az asztalhoz, hátát a falnak támasztja, keresztrejtvény, Győri Édes. Ma dolgozatot írat. Hét kérdés, egy-két szavas válaszok, tizennégy elérhető pont, három hibáig ötös. Gyerekkorában gyakran beszökött az apja irodájába, kivette a barna bőrtáskából a dolgozatokat. Pár ötös, a legtöbb hármas és kettes. Negyedikes korában napközi után megvárta három végzős, az apjára panaszkodtak. Megbuktat, folyton cseszekedik, krétát dob a hátsó sorba. Tolnai leszegett fejfel hallgatta, el akart futni, de az egyik megszorította a karját. Felkiáltott, elengedték, sírva futott be az épületbe, bezárkózott a mosdóba.

Visszamegy a szobába, átöltözik, ing, sál, lakkcipő. Felesége morogva fordul át a másik oldalára. Gyakran összekapnak, kiabálás, rohadj meg, ajtócsapkodás, aztán fél óra múlva már együtt vacsoráznak. Tolnai gondolt már a válásra, megkérdezte Szikszayt, a falu orvosát, de az csak legyintett. A maradék időre már minek. Felveszi a kabátját, kilép az ajtón.

Zsibre vágja a kezét, nagyokat lép. Doroginé a járdáról lapátolja a havat, meglátja, int, Tolnai viszonozza. Egyik nap Doroginé meglátogatta az iskolában, csokit nyomott a kezébe, örült, hogy lányának ötös lett a témazárója, sokat készült rá, megérdemelte. Elköszönésnél hozzátette, reméli, a következő is ötös lesz. Meglátja Seregit, a Casablanca söröző tábláját törli. Gyakran bemegy hozzá óra előtt egy napindítóra, egy éve fizetnie sem kell érte. Tavaly Seregi is megjelent az iskola karácsonyi ünnepségén, hamar becsípett, fecsegett, táncolni akart. Tolnai később meglátta, ahogy a mosdó előtt az egyik diáklány vállára teszi a kezét, vodkával kínálja. Közbelépett, Seregi már dülöngélt, így bátrabban fenyegetőzött neki a rendőrséggel.

Az iskola kapujában két végzős cigizik, az egyiket felismeri. Lang három hete egyest kapott a feleletére, apja még aznap felhívta telefonon, azzal fenyegetőzött, hogy átmegy hozzá, de azóta nem látta. Tolnai besétál a kapun, Lang nem köszön neki.

Rónay igazgató a nyitott ablakban pipázik, Teller az asztalon ülve beszélget Tokodival. Tolnai biccent, leül az asztalához, előveszi a dolgozatokat, a kérdéseket olvasgatja. Tízéves kora óta tudja, hogy tanár lesz. Apja terve szerint felvételizett a városba, kijárta a tanárit, aztán vissza a faluba, apja igazgatóként gond nélkül felvette. Aztán harminc év. Miután apja meghalt, el akart menni továbbképzésre, hogy taníthasson a városi egyetemen, de kollégái lebeszéltek. Csak stressz, nehéz is a sok nagyszájú fiatalal, nem is fizet sokkal többet. Csöngetnek, becsukja a naplót.

Ahogy belép a terembe, elhalkul az osztály, a hátsó sorokban halk nevetés hallatszik. Az asztalhoz lép, lerakja a naplót, a dolgozatokat az első sorba adja, tollak kattannak. A padok között járkál. Egyszer a kocsmában azt mondták neki, már régen igazgatónak kéne lennie. Apja halála után ő is jelentkezett, de nem választották meg, azóta nem pályázott. Legyintett a többieknek, fizette a következő kört.

Lang puskázik. El sem rejti a telefont, nézi a Wikipédiát. Tolnai elé áll, rászól. Lang nem reagál, kimásolja a választ. Tolnai felemeli a hangját, hasztalan. Kikapja a kezéből a telefont, Lang felpattan, a szemébe néz. Tolnai hátralép egyet, látja, hogy mindenki őket nézi. Ül az első sorba! Lang nem válaszol, kinyújtja a kezét. Tolnai visszaadja neki a telefont. Meg ne lássam még egyszer! Lang az első sorba ül, Tolnai rászól a többiekre, írjanak tovább. Mély levegőt vesz, elszámol tízig, leül a tanári asztalhoz. Megdörzsöli az arcát, a naplót lapozgatja, olvassa a neveket. Lang megint előveszi a telefont. Tolnai ökölbe szorítja a kezét, feláll, de nem mozdul. Nézi Lang unott arcát, a mellette ülőket. Inkább majd ad neki egy ötöst, talán az apja is megnyugszik attól.

A szünetben bemegy a mosdóba, magára zárja az ajtót. Rágyújt. Pár éve elkezdte használni apja régi pipáját, kiállt órák előtt az udvarra, pöfékelve biccentett a diákoknak. Egyszer látta, ahogy Teller fejcsóválva nézi pipázás közben, azóta megint cigit szív. Lépteket hall, valaki sóhajtozva lép be a mosdóba, beül a mellette levő fülkébe. Tolnai elnyomja a cigit, feláll. Öngyújtó kattant a szomszéd fülkében, füstszagot érez. Összeborzolja a szemöldökét, kopog az elválasztófalon. Tokodi? Csend, aztán halk válasz. Megijesztettél! Azt hittem, a Rónay az. Tolnai visszaül, újra rágyújt, hosszasan fújja ki a füstöt. Tokodi ásít. Mostanában folyton elálmosodom az óra végére. Előző héten elaludtam, a rohadtak lefotóztak, megmutatták Rónaynak, jól le is szidott. Pedig nem kéne elfelejtenie, hogy én vagyok itt régebb óta! Tolnai bólogat.

Elszívja a cigit, a csikket a padlóra dobja, rálép. Írtál már verset? Tokodi nevet. Nem nekem való az. Te? Tolnai előredől, a cipőjét nézi. El akarom kezdeni. Nem lehet olyan nehéz. Tokodi köhécsel. Most akarod elkezdni? Tolnai megvonja a vállát. Miért ne? Vannak ötleteim. A tóra gondol, a vizet körülvevő erdőre, a fák között átszűrődő napsugarakra.

Csöngetnek, megijed az éles hangtól. Felsőhajt, kilép a mosdóból, bekopog Tokodihoz. Gyere, már így is késünk! Nincs válasz. Az ajtóhoz hajol, meghallja Tokodi szuszogását.

Megint kopogni akar, de leengedi a kezét.

Filippo Tapparelli

Én vagyok a világ emlékezete

Halhatatlan az, aki megragadja a pillanatot.

Aki nem ismeri meg a holnapot.

(Cesare Pavese)

Olyan erősen vert a szívem, hogy azt hittem, a vérem szétfeszíti az ereimet. A tudóm nem tudott jobban kitágulni, szemem égett a nagy fehérségben. Odabent minden ilyen volt. Fehér, egyforma. Emlékszem a gyötrő fájdalomra, mely minden órával nőttön-nőtt. A jobb napokon azt mondtam, el fog múlni, a rosszabbakon azt, hogy hozzá kell szoknom, éjszakánként pedig visszasírtam mindazt, amit előző nap már elviseltem.

Emlékszem, hogy néztelek, amíg azt tetted, amit munkának nevezted, de ami számomra inkább elnyújtott halálnak tűnt. Emlékszem, hogyan nőtt az éhségem, aztán hogyan zsugorodott össze és lett sűrűvé, míg ki nem töltötte minden gondolatomat, hogy végül megköszönjem a legjelentéktelenebb morzsát is.

Emlékszem a korábbi napokra, amikor engem választottál a több száz hozzám hasonló közül, az izzadság, a vizelet és a holnapot már meg nem élők szagának egyvelegéből. Annyira sokan voltunk, hogy ledőlni se lehetett, hogy egy kicsit megpihenjünk. Csak akkor szabadult fel egy kis hely, amikor valaki feladta a reményt és nyitott szemmel összecsukszott a sarokban, s mozdulatlanul feküdt, míg egyneművé nem vált a háttérrel. A szagom összekeveredett a többiekével, lecsapódott, majd a fémpadlóra csöpögött. Odabent mind egyetlen valami voltunk, melyet a félelem tartott össze.

Aznap rajtam volt a sor, hogy a cella sarkába másszak. Mihelyst felébredtem, meghoztam a döntést, de te más sorsot szántál nekem. Egy papírlapot néztél, amin egy szám volt, nevedél, és azt mondtad a férfinak, aki a hullákat szokta eltakarítani, hogy én leszek a megfelelő. Ő megvakarta a fejét és értetlenül nézett rád.

Azt mondtad, *kétezer-ötszázhatvanhárom*, a halottas ember megrázta a fejét, és te rám mutattál, majd hogyanem meg is böktél. Meglepett, hogy nem büzlesz, és gesztusod kissé zavarba hozott, mert a kedvesség az első dolgok egyike, amit elfelejtesz, ha rácsok mögé zárnak, és megszűnik számodra a külvilág.

▼

Filippo Tapparelli 1974-ben született. Író, de volt már vívásoktató és utcai előadóművész is. *L'inverno di Giona* (Giona tele) című regényéért 2018-ban megkapta a *Premio Italo Calvino*t.

Nem tudtam, honnan származom. Semmim sem volt, még nevem sem, s ha az egykor még volt is, mára elveszett a jajszavak között. Meztelen és mocskos voltam, szemem opálos, a szám heges, mégis engem választottál.

Lehajoltál, hogy megszemlélj, és azt mondtad: *velem jössz*. Ez a két szó jelentette számomra a szeretet legbecsesebb kinyilvánítását egész addigi életemben. Amikor kiszabadultam, a ketrec túloldaláról visszanéztem a testek tömegére. Az irántuk érzett szálnalmam érezhetően kisebb volt, mint a megkönnyebbülésem, ami egykori világomtól távolodva eltöltött. Kiemeltél onnan, és úgy éreztem, neked nem számít, hogy koszos vagyok és haláltól, ürüléktől bűzlöm.

Beszippantottam a levegőt. *Ez a szabadság illata*, mondtam. Nem kellett megkérdezniem, tudtam, hogy így van, ahogy elshantunk a furgonnal házak, fák, villanyoszlopok, hirdetőablák, emberek és színek, a színek forgataga mellett. Nevettél, ahogy ezt ismételttem.

Tudtam azt is, hogy sosem leszel képes megtanulni a nyelvemet, bár ha kijutottam abból a börtönből, többé már semmi sem lehetetlen. Beszéltem és nevettem tovább, miközben a világ előttem siklott. Mesélnem kellett erről az új életről, mert attól féltem, ha nem teszem, minden továtúnik. Minden, ami azon túl történt, amit a pokolnak hittem, olyan tökéletesnek tűnt, hogy a határok észszerűtlenné váltak.

Hála neked, kaptam enni, vizet, hogy oltsam a szomjam és megmosdhasak, és egy kis helyet, ami csak az enyém volt. Emlékszem, egy egész órát töltöttem szaladgálással és ugrálással. Végül, amikor a szívem már hevesen vert és könnyek potyogtak a szememből, örömujjongásba kezdtem, mire mindenki felém fordult. Te is nevetél, és azon az éjjelen életemben először aludtam el anélkül a félelem nélkül, hogy meggyilkolnak álmomban. Nem voltak rémálmaim, és elveszítettem az időérzékemet, ahogy ebben a békés állapotban pihentem.

Aztán egy nap egy másik szobába vittek. Olyan hatalmas volt, hogy a mennyezet és a padló elvesztek a végtelen horizontban. Ez az óriási, ugyanakkor zárt tér megrémített. Amikor kinyúltál értem, hogy egy fémasztalra tegyél, megharaptalak. Emlékszem, hogyan néztél rám, amikor a kezed az arcodhoz emeled és megvizsgáltad a lyukakat, amiket a fogam hagyott a bőrödnön. Szinte alig látszottak, és elhíheded, nekem sokkal jobban fájt, hogy fájdalmat okoztam. Félttem, ezért tettem, de te nem értetted. Próbáltam bocsánatot kérni, de nem hallgattál meg, otthagytál. Emlékszem a hangodra, mely egyre fagyosabb lett, mígnem aztán már olyan szavakat használtál, melyeket nem is ismertem.

Megfogattál valakivel, mintha egyszeriben undorodtál vagy féltél volna hozzám érni. Igen, félelmet vagy megvetést éreztem. Sosem érttettem meg. Aztán átvitettél egy ketrecekkel teli helyiségbe, és te is bejöttél, csakhogy arcodon nyoma sem volt mosolynak. Távolsgártartó maradtál, karjaidat keresztbe fontad.

Belekapaszkodtam a gondolatba, hogy csak azért hozattál ide, hogy lenyugtass vagy kigyógyíts ebből az elmezavarból, ami ahhoz vezetett, hogy bántottalak. Kiabáltam, hogy jobban vagyok, hogy nem kell engem gyógykezelní, hogy szeretlek, amiért megmentettél, és hogy az előbbi csak egy tévedés volt, súlyos tévedés. Bármi jobb, mint az a pokol, amelyből kiszabadítottál, és amiért hálás is vagyok neked, de az a hely, ahova az előbb vittél, annyira hasonlított rá, hogy elvesztettem a fejem. Tudtam, hogy érted, amit mondok, és tudtam, hogy a te döntésed, hogy nem hallgatsz meg.

Aznap megtanultam, hogy a bizalom sokkal rosszabb a fájdalomnál, mert lerombol minden védelmi vonalat.

Nem akartam elhinni, hogy újra börtönbe vetettél. Miért mentettél meg, ha aztán újra bezártál? Ennek semmi értelme. Ezt ismételtettem órákig, miután elmentél, s próbáltam magyarázatot találni a történetekre. Másnap, vagy talán harmadnap tértél vissza. Annak a szobának nem voltak ablakai, így csak a neonlámpa fel-le kapcsolgatása jelezte az idő múlását. A nappalok és az éjszakák mesterségesek voltak, egy kéz és egy kapcsoló kattánása teremtette őket.

Amikor viszontláttalak, szólítottál, és most felém is fordultál. Fehér köpenyt viseltél, a kezedet zöld kesztyű takarta. Jól emlékszem ezekre a színekre, mert a furgonból látott növényeket és felhőket juttatták eszembe.

A fájdalom napjai jöttek el. Egészen más volt, mint amit azelőtt éreztem, hogy értem jöttél. Ez módszeres és szervezett volt, egy konkrét cél megvalósítására irányult. A fájdalom egy előre megjósolható, de elkerülhetetlen, járulékos érzés volt: egy ismert szám a kísérlet egyenletében.

De nem a testi szenvedés miatt vágytam a halálra, sokkal inkább a tudat miatt, hogy örökre elveszítettem a reményt. A lélek végtelen mennyiségű sérelmet túlél, de a remény nem, és ha az meghal, akkor egy hatalmas lyukká változik, mely minden érzést elnyel.

Injekciózni kezdted. Éreztem, ahogy az ereim összecsavarodnak, ahogy a csontjaim lángra lobbannak, mintha el akarnának olvadni. Amikor hozzászoktam ehhez a fajta fájdalomhoz, változtattál az eljáráson, mást szúrtál belém, amitől a bőröm alatt az ereim és a húsom égtek. Csak azt akartam, hagyj meghalni, de te ezt is megtagadtad tőlem, és csöveket kötöttél a torkomba, hogy táplálj. A napokból hetek lettek, majd hónapok, végül már nem reménykedtem többé a halálban, és abból, ami egykor voltam, nem maradt semmi, csak végtelen üresség, melyet egyedül a te hangod töltött meg. Hallottam, ahogy a kollégáidnak meséled, hogy a kísérlet minden várakozást felülmúlt, és a következményei meg fogják változtatni az emberiség történetét. Azt mondtad nekik, hogy úgy fognak rátok emlékezni az eljövendő korok, mint új istenségekre. Azokban a napokban vettem észre, hogy

sokkal frissebben tudok gondolkozni, és hogy minden korábban szerzett sérülés, törés, szúrás egy szempillantás alatt meggyógyult. A fájdalom azonban nem tágított. Olyan volt, mintha a testem exponenciális ütemben reagálna minden benyomásra: a félelem rettegésbe fordult, a néhány óráig érzett szabadság iránti nosztalgia kétségbeesett gyötrelmévé vált. A testem legyőzhetetlen lett, míg az elmém darabokra hullott.

Egyik kollégádat sem aggasztotta, mit mond előttem: azt hitték, nem értem a szavukat, vagy csak nem érdekelte őket. Végül is csak egyike voltam a több száz rágszálónak, akikkel dolguk volt. Azt mondták, hogy a többi alanyon végzett kísérletek nem vezettek eredményre. Az én esetem csak véletlenek összjátéka volt: nem több, mint egy kockavetés az istenek kaszinójában. Sok mindent mondtak rólad, és közben nevettek, de jöttödre elhallgattak. Lehajtották fejüket, és úgy tettek, mint akik hallgatják az utasításaidat. Ilyenkor olyan erősen éreztem a félelmük szagát, hogy nyitott szájjal kellett lélegeznem, nehogy elhányjam magam, mégse vetted észre. Csak mondtad és mondtad, hogy minden a legnagyobb rendben, hogy sikerült megtalálnod a kulcsát, hogyan azonosíthatjátok a tényezőt, ami különlegessé tette a véretem, és meg tudjátok ismételni a többiekén is. Eközben a kollégáid lopva mosolyogtak. A szemükkel mindig kerülték a tekintetedet. Tudtam, hogy ez mit jelent, és nem bírtam felfogni, hogy te, aki olyan intelligens vagy, hogy nem veszed észre ezt a nyilvánvaló arcátlanságot. Már nem váltottál ki belőlük tiszteletet, csak egy zavarforrás voltál számukra, fenyegetés a karrierjükre nézve. Úgy tűnt, mindenre vak vagy, ami rajtad kívül történik, de a habozó gesztusaidból azt szűrtem le, hogy már magadban sem vagy olyan biztos.

Emlékszem a napra, amikor bejöttél a laborba, és azt mondtad, lezárult a kísérlet, és az eredmények ellenére az aktákat továbbítják egy másik kutatásnak. Zavart félmosollyal hozzátetted, hogy az erőfeszítéseitek meg fognak térülni. Senki nem szólt semmit, én meg csak néztelek titeket, ahogy gyorsan összeszeditek a kémcsöveket és anyagokat, hogy mielőbb megszabadulhassatok a csúfos bukás minden emlékeitől.

Amikor úgy döntöttél, hogy végzel velem, a halál ugyanúgy az ereimbe folyt bele, mint ahogy korábban a lelkemet széttépő szerek. Nem te voltál, aki megtetted, a piszkos munkát megint valaki mással végeztetted. Éreztem, ahogy a tű még egyszer utoljára beleszúródik a testembe, és a mérreg leállítja a tudóm, majd a szívem. Így történt a halálom, csakhogy a neonfény utolsó villanása után valami olyasmi történt, amire se te, se én nem számítottunk. A fájdalom egy csapásra megérkezett. Akkoriban nem tudtam semmit az atomokról, de ha ismertem volna őket, el tudtam volna különíteni minden egyes részecském fájdalmát. Így történt a dolog: én voltam a földgolyó történetének legnagyobb felfedezése, de egy zsák-

ban tértem magamhoz, arra a sorsra ítélve, hogy a többi bukottal együtt égjek el. Futószalagon közelítettem a halálhoz. De nem volt nehéz kirágni magam abból a fekete műanyag szatyorból és megszökni az immár üres ketrecekkel teli laboratóriumból. A neheze ezután jött: megbékélni a magánnyal, nap nap után, év év után, évszázad évszázad után, mígnem az idő folyása is értelmét veszítette, mert én voltam az utolsó élő, aki tanúskodhatott a létezésről.

Egyszer valamelyikötök azt mondta, hogy csak a rágcshalók fogják túlélni az emberiség kihalását, és most, hogy a világ emlékezeteként az életemet mesélem a haldokló csillagok utolsó képviselőjének, nem tudok másra gondolni, mint arra a pillanatra, amikor minden emberség eltűnt a szemedből, és én újra nem voltam számodra más, csak négy szám és hat betű: a 2563. patkány.

Sokcevíts Judit Ráhel fordítása

Mohai V. Lajos

A Himfy-lépcső alján igazoltatás folyt

Egyidős vagyok azzal a történelmi eseménnyel, amelyről 1989-ig nem beszélhetünk szabadon; azzal az „eltitkolt forradalommal” vagyok egyidős, amely *elfedett emlékként* élt életem harminchárom esztendeje alatt. Vagy emlékként sem; vesszen a homályba, ne jusson eszébe a többségnek azon a napon, október huszonharmadikán semmi arról az ötvenhatos napról – az önkényuralmi megkötöttsége, mi több prése szorította oda; egyszer volt, hol nem volt. Nem volt. De volt. A pusztá félelem még körbeölelt mindent és mindenkit.

A csönd, a hallgatás és a *néma beszéd* aurája alatt éltük meg mi is azokat az októberi napokat az Eötvös-kollégiumi évek alatt 74-től 79-ig. Nem lázadtunk. A világ nem volt alkalmas rá. Mi sem.

1976-ban is még csak húsz évvel voltunk utána; tudtam valamennyit a szülővárosom, *Kanizsa sebeitől*, amiről aztán olvastam is, összegyűjtöttem a környezetem, mi több, családom különböző ágainak különböző emlékeit; mindent nem mosott el az idő.

Ők sem gondolhatták komolyan, a rendszer első emberei. Ennél több fantáziájuk volt.

Vajon mi járhatott a fejükben azokban a korán esteledő, hűvös napokban.

A titkos fenyegetést éreztük, vagy érezni véltük.

A Himfy-lépcső alján igazoltatás folyt.

Október, október 23-a az Eötvös Collegium nélkül más lenne a számomra; vártuk a Ménesi úton az őszök jöttét, szeptemberben az új szemeszterek izgalomával, aztán október 6-a és 23-a gyásznappjaival. És persze, később a kollégiumi évek emlékeivel, ezek valahogy nem fakultak meg a hosszú évtizedek alatt sem, de azóta sem, hogy ma valamiképp ismét nem akar a nemzet többsége mit kezdeni ötvenhattal.

Mintha nem akarna, mintha nem tudna.

Talán nem vágok elébe a mondandómnak, ha idemácsolom egy versemet a kétezres évekből – talán az ötvenedik évforduló gyalázatos megtiprásának élménye után született:

Szobor és közúgás

(Emlékvers, október)

Az emlékek nem változnak meg:
az elpilledt Ég elpilledt Ég maradt.
Napok kisimított selyme alatt
eső szemerkélt; langy léghuzat –

Az „örök béke”, a Kádár-éra
története az őszök jötte volt –
Csorba koponyák sírtak föl
eltitkolt parcellák sarkaiból –

Az október szobor és közúgás,
jeladás a földalatti kertből,
napok kisimított selyme alatt
a korai fagy szökött föl –

Az Eötvös Collegium és a nevezetes bölcsészkar *m e n z a*, a Bölcs Bagoly volt az a hely, ahol 56 titkairól olykor föl-föllibbent a fátyol. Esténként oda-jártunk vacsorázni (a Ménesi úton nem főztek); Többnyire Rugási Gyulával mentünk, szoba- és csoporttársak voltunk, nagyjából azonos időbeosztással. Aztán ott ragadtunk egészen zárásig Putnoki tanár úr vagy Fürjes Péter asztalainál; Péternek akkorra már verseskötete jelent meg, tekintély volt előttünk, szerettük a társaságát. Odatartoztunk Péter asztalához, ahol a szabadabb beszédre és bátrabb gondolkodásra tér nyílhatott, ahol a szellemi otthonosságot nem korlátozta semmi, legalábbis nem tudtunk róla, hogy korlátozná.

Ahol nem lehetett kikerülni 56-ot. Ahogy a Kollégiumban sem.

Azok sem hagyták ki, persze, akik minél mélyebbre akarták elásni a szellemét. A bölcsészkar öreg falait különös emberkoszorú lepte el október vége felé; őket láttuk jönni március közepén is. Megszállták a portát. Az RA-rendszámú autókat a szűk Pesti Barnabás utcában parkírozatták; az épületnek azt a bejáratát kevesen használták.

Vannak ők, akik nem mi vagyunk – furcsa, szorongató érzés volt:

Ázó októberök sírtak az Égen.
A felhőket ők sem tarthatták féken.

A Nap lement a szemhatáron túlra,
a ritkás levegő mintha tovább bomlott volna –

Azóta nem kerültél ki egyetlen őszt sem;
egyszer így, másszor máshogy halványult el
a kert végében a hamuszín horizont.
Kidüllesztett szemmel nézted az életed befaló sötétet.
Minden októbered megváltoztatta volt-egészed.
Hol tompább lettél, hol gyúlékonyabb –

Ötvenhatos fölismeréseimhez és az ötvenhatról szóló ismereteimhez a Kollégium nélkül másképp jutottam volna el, és az érzelmek és indulatok is másképp érlelték volna meg bennem a gyümölcsüket. Azt tudtam korábban is, a lassan beszűrődő kanizsai élmények nyomán, hogy 1956. október 23-a számomra nem pusztán történelmi évszám, és nem pusztán fogalom, hanem jóval több – épp az elhallgatás, a tiltás, a megfélemlítés hosszú árnyéka miatt. Amiről nem beszélünk, arról nem biztos, hogy hallgatnunk kell egy életen át, akkor sem, ha a körülmények hatalma ellene szól. *Mert mozog a föld és a történelem sem pihen.*

Ezért talán a legjobb éveinkben – és az úgynevezett „kádári konszolidáció” elviselhetőbb éveiben – kerültünk a Kollégium falai közé, amikor már bizonyos átfűtöttséget éreztünk magunkban a szabadabb élet iránt; már kevésbé kellett óvakodnunk másoktól, mint apáinknak, nagyapáinknak kellett.

Bár ebben sem lehettünk teljesen biztosak, amit néhány kinyitott és kezünkbe került ügynökakta utólag alátámasztott.

Mindenesetre a hetvenes évek második felében megvolt a lehetőségünk arra, hogy más emberként, más magatartással és tartással lépünk ki a Kollégium kapuján, mint amikor beléptünk.

Szeretném azt gondolni – így utólag visszatekintve az azóta eltelt évtizedekre –, hogy ezt *többünk így érzi és gondolja.*

Hozzátartozik a képhez, hogy a Ménesi úton akkora már minden nehézség nélkül ismerkedtünk meg ötvenhatosokkal. Vásárhelyi Miklóssal, Hankiss Elemérrel. Találkoztunk Kosáry Domokossal. A börtönviseltekkel. Vagyis hogy megtudtunk valamit a megtorlásról, a perekről, a kivégzett áldozatokról. Egyik tanárom, Vargyai Gyula második emeleti tanári szobájában elárulta, hogy neki és évfolyamtársának, Szabó Miklósnak, a történésznek és későbbi politikusnak mit mondott a letartóztatását megelőző napokban Déry Tibor. Tévedéséért, miszerint három emberhez, Illyés Gyulához, Németh Lászlóhoz és őhöz nem mernek hozzányúlni, súlyos árat fizetett. Déry Kosáryval osztozott a celláján,

ugyancsak börtönre ítélték a balzsamos hangú és hithű baloldali Zelk Zoltánt. „*Vak szemgödör, halott sirály*” – a nagy feleségsírató versét a tömlöc mélyén zokogta el; hiába fogta könyörgőre, a felesége temetésére se engedték el.

A megtorlás életet követelt, pályákat, hiteket tört szét, ideákat roncsolt, kínlódszt, szégyent és megaláztatást okozott.

Világos lett sok minden előttünk.

Megismertük a publikálási tilalom, az index fogalmát. A cenzúrát és az öncenzúrát. Az öncenzúrát még Esterházy előtt.

Aki nemkívánatos gondolatokat akar megosztani a saját népével, az nem kaphat nyilvánosságot. Vitézkedésre nincs terep. Konrád György *A látogatóját* azért elolvastuk az Irodalomtudományi Intézet könyvtárának hűvös rejtekén. És személyesen találkozhattunk Szőrényi László keddi esti prózaelemző óráin Mándy Ivánnal, Mészöly Miklóssal, Nádas Péterrel. Mándy estjét én vezettem be. Későbbi dolgozataim alapjai ott képződtek. Laci órái a kollégiumi korszakunk legértékesebb részei voltak és maradtak: páratlan áttekintést kaptunk a magyar irodalomról, és tőle tudtunk meg talán a legtöbbet a rendszer történelmi hazugságairól, és azt is, hogy munkánk áldozatokkal jár, de a munkánkat helyettünk senki el nem végezheti.

Ezek nélkül a hatások nélkül aligha lettünk volna képesek az olyan „áthallások” észrevezésére, mint amit idemácsolok:

„*Október volt az a hónap, amikor emlékezni lehetett azokra, akik életüket adták a szabadságért. A szabadság gondolata beszivárgott a legbanálisabb réseken is.*”

Ezt Mészöly Miklós írta *Megbocsátás* című prózai munkájában 1983-ban. Amikor elhagytam a Kollégium falait, 1979-ben ítélték először hosszabb börtönre Václav Havel. Ekkor írták alá magyar értelmiségiek tiltakozó Charta-petíciójukat.

1981. december 13-án együtt ebédeltünk Rugási Gyulával valahol a Nagykörúton, amikor meghallottuk a söntéspult fölötti rádióból, hogy Lengyelországban a hadsereg egyik tábornoka átvette a hatalmat, a Szolidaritás vezetőit letartóztatták, az országot szögesdróttal bekerítették.

Az Eötvös-kollégiumi október huszonharmadikák nélkül nem tudtuk volna, hogy ez mit jelent a valóságban.

Kint sárgán szállingózott a hó, hidegre fordult az idő.

Markó Béla

Erdélyi választuk

Csiki Lászlóra emlékezve

Nemcsak a történetírók, hanem az irodalomtörténészek sem szeretnek arról fantáziálni, hogy mi lett volna, ha más irányba kanyarodik egy adott pillanatban a történelem vagy az irodalom. Tettetett viszolygás ez nyilván, hiszen aki krónika-írásra vállalkozik, mindenképpen felnyitja a múltat, és netán át is rendez benne ezt-azt. Meg aztán minden bizonnyal ez az utókor dolga, alternatívákat keresni és egyúttal magyarázatot lelni a saját dilemmáinkra az előttünk járók döntéseiben. Vagy értékrendjében. Felszabadító érzés újra meg újra rájönni, hogy sem a történelemben, sem az irodalomban, sem a művészetben, de még a tudományban sincsen semmiféle predestináció, és történhetett volna másképpen is a múlt. Mint ahogy szerencsés esetben a jövő is attól függ, hogy ma mit teszünk.

Egy-egy nem eléggé emlegetett, nem eléggé olvasott életmű mondatja ezt velem időnként. Most éppen Csiki Lászlóról van szó, de az erdélyi irodalom utóbbi évtizedeiből sorolhatnánk még legalább tucatnyi fontos költőt vagy író, akik mind-mind érvényes művekkel bizonyítják, hogy volt és van alternatíva. Ami nagyon jó. Csak nem ártana bizonyítani. Mert nem igaz az sem természetesen, hogy a nyolcvan évvel ezelőtt született Csiki Lászlót például elfelejtettük volna, ám nem is tartjuk számon annyira, amennyire kellene. Hogy miért? Azt mondanám, hogy amit írt, és ahogyan írt, nem illik a képbe. Vagy legalábbis a szokásosnál nehezebben illeszthető be abba az Erdély-imázsba, amelyet a Trianon utáni olvasók generációi a Trianon utáni írógenerációktól elvártak. Biztos-e, hogy van ilyen korszakhatár az erdélyi magyar irodalomszemléletben, kérdezhetné valaki. Természetesen van. Nemcsak az irodalmi intézményeket kellett újragondolni, hanem az írók helyét és szerepét is akkor, amikor többségből kisebbségivé, viszont ugyanakkor részből egészé lett ez az irodalom. Gondoljunk a régi erdélyi emlékiratok száraz, de érdekesítő dokumentumjellegére, és az ennek megfelelő pragmatikus stílusra, szemben a későbbi stílromantikával, amely leginkább Tamási Áron stílus- és képzetvilágában, vagy utódai közül Sütő András rendkívül hajlékony nyelvezetében mutatkozik meg. A romantikus Erdély-kép nem az első világháború után alakult ki természetesen, Jókai Mórnak a tizenkilencedik században ugyanaz Erdély, mint nem sokkal utána Mikszáth Kálmánnak a Felvidék. De mindez a két világháború között, majd a kommunizmusban is nem hivatalos kisebbségi kultúrpolitikává lépett elő, egy sajátos identitás-ideológia eszközüvé.

▼

A 80 éve született Csiki Lászlóra Markó Béla esszéjével emlékezünk.

Az egyik legmagányosabb alkotói munka, az írás közügy lett, sőt valamiféle kollektív cselekvés már Kós Károly, Bánffy Miklós vagy Kuncz Aladár korában. Ami nem jelenti azt, hogy *Az országepítő*, az *Erdélyi történet* vagy a *Fekete kolostor* nem remekmű. Tagadhatatlanul remekművek, de ugyanakkor részei annak az új keletű „társadalmi rendelésnek” – ahogy később mondták –, amely sajátos erdélyi történelemszemléletre készíti az írókat. Többek közt Tamási Áront, Áprily Lajost, Makkai Sándort, de még Dsidát is. A második világháború után folytatódik, immár a regnáló hatalom ezernyi tiltását így-úgy megkerülve, ez a nagy – és sok szempontból sikeres – transzilván kísérlet. Ezúttal a rendszer deklarált kollektívizmusát kihasználva, de ugyancsak a nyelvi, kulturális, történelmi identitás megőrzésének szándékával fognak neki az új meg új nemzedékek lebontani az addigi formákat, és ugyancsak közös vállalkozásként fölépíteni valami mást. Így születik meg az első Forrás-nemzedék irodalma, elsősorban Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár, és olykor Hervay Gizella nevével is fémjelvezve, de a névsor sokkal gazdagabb, sőt az akkor divatos felsorolásból ki-kimaradnak többen, akiket ma már legalább ennyire reprezentatívnak tekintünk, például Bodor Ádám vagy Szilágyi István. Az elnevezés egyébként az elsőköteteseknek szánt könyvsorozatra utal, amelyet Domokos Géza indított el a bukaresti Irodalmi Könyvkiadó magyar szerkesztőségének főszerkesztőjeként, majd ugyancsak ő folytatta a sorozatot az 1969-ben létrejött Kriterion Kiadó igazgatójaként. Egészen 1989-ig jelentek meg Forrás felcímmel az induló költők vagy írók kötetei. Ebben a sorozatban látott napvilágot 1968-ban Csiki László első verseskönyve is *Esőt-kaszáló* címmel, és aztán hamarosan már ő lett a sorozat szerkesztője, az én 1974-es kötetemet is ő szerkesztette nagy műgonddal és – így kell mondanom, mert ez az igazság – szeretettel. Harmincéves volt, én huszonhárom.

A meglehetősen avantgárd indulatú, de ugyanakkor az elődökhöz hasonlóan patetikus Szilágyi Domokosék utáni generáció, az úgynevezett második Forrás-nemzedék egyik jelentős képviselője Csiki László, bár ezt a nemzedéket Farkas, Király, Magyar néven szokták annak idején emlegetni, vagyis Farkas Árpád, Király László és Magyar Lajos nemzedékeként. Legfeljebb az első két helyet váltogatták időnként a névsorfelelősök: Király, Farkas, Magyar. Hogy miért nem Csiki László is? Vagy Kenéz Ferenc? Nyilván szeretjük a triumvirátusokat vagy triászokat az irodalomban is, egy adott pillanatban Petőfiék is próbálkoztak ilyesmivel: Petőfi, Arany, Tompa. Nem nagy sikerrel. Volt az ötvenes évek közepén Háromszéken három betyár, szökött katonák tulajdonképpen, Pusztai, Dézsi, Jeges. Gyerekkoromban alig néhány kilométerre tőlünk valóságos hajtóvadászat zajlott ellenük. Groteszk asszociáció, tudom, de nem tehetek róla, mindig ez jut eszembe, ahányszor a második Forrás-nemzedéket emlegetik, hogy ezek szerint mindenből három kell nálunk, szegénylegényből és költőből is. Tényleg

volt Erdélynek romantikája. És sötét valósága is. Katonaszökevények, rettegés, Amerika-várás, minden.

De Csiki László nem azért nem lehetett már kezdetől fogva generációjának egyik védjegye, mert nem fért bele a háromba. Tehetségével, teljesítményével – utólag azt is mondhatnám: maradandóságával – ugyancsak bele kellett volna férnie. Csakhogy nálunk is, másutt is az induló nemzedékek egyfajta közös ars poeticát hirdetnek, ami ideig-óráig fontosabb, mint kinek-kinek az egyéni krédója. A kollektív felhajtóerő segíti is az érvényesülést, de paradox módon árt is az eredetiségnek. A második Forrás-nemzedék kissé romantikus, kissé nosztalgikus és erősen cselekvésközpontú irodalmat művelt, ez alól persze Csiki László sem vonhatta ki magát, ráadásul íróként kevésbé, de szerkesztőként nagyon is „társaslény” volt az irodalmi életben. Annál a generációnál az írás a tett szinonimája, a tett pedig harcot vagy építkezést jelent: „Csak nézem a szívem: / függőön inghat így / egy fél-kész téglafal tövében (*Szívűmütét délután*) – írja Forrás-könyvében. Viszont Csiki László végül is néhány nemzedéktársához hasonlóan azt az alternatívát képviselte, amely sohasem tűnt el Erdélyből. Legfeljebb a mindenkori mítosz-építés népszerűbb volt, mint az a groteszk és ironikus látásmód, amelyet Csiki vagy például Kenéz Ferenc is kultivált. Az ünnepi Erdély ugyanis fontosabbnak bizonyult a kisebbségi kultúrában, mint a hétköznapi. Király, Farkas, Magyarai: más-más stílusban ugyan, de mindhárman mítoszépítők, miközben tagadják ők is a hivatalos – és hivatásos – cselekvők, vagyis mozgalmárok hazug kollektivizmusát. Csiki László csakis a mindennapok pátoszát fogadja el, de mégsem szakad el egy pillanatig sem saját nemzedékétől, hiszen nem erkölcsi, hanem csupán társadalmi szemléleti alternatívát képvisel hozzájuk képest. Ismétlem, végigkíséri ez az alternatíva az erdélyi irodalmat már az első világháború óta mindenképpen, de talán még régebből is.

Nemcsak egy másik irodalomkonceptiót jelent ez, hanem bizonyos értelemben egy másik Erdélyt is. Sütő András Erdélye más, mint a Székely Jánosé, Kányádi Sándor Erdélye különbözik a Szilágyi Istvánétól, mint ahogy Bodor Ádám Erdélye is egészen sajátos. Sötét, idegen. Elhagyott és elhagyatott, mégis fájdalommal teli régió. Ebben az Erdélyben csak keresni lehet az otthont, mert itt van valahol, de nem fogjuk soha megtalálni. Éppen megjövő, vagy éppen elmenő emberek országa ez, ahol a megérkezéstől is fél az utas, mert a megérkezés lemondást jelent. Szintén a legelső Csiki-könyv címadó verséből idézek, bizonyítandó, hogy gyakorlatilag már a kezdet kezdetén egy másik úton indult el, és későbbi versei, prózája, esszéi, színdarabjai egy nagyon transzilván, de mégis minden újdonságra fogékony, hol szindbádi, hol gulliveri utazásnak az állomásai. A lényeg: az utazás. Íme az idézet: „Megyek: / az eső-vetés a földbe nő le, / s rendet vág benn’ rendetlen kezem... / Ki magam az esőbe kizártam, / már attól félek, hogy megérkezem.” (*Esőt-kaszáló*) Született és élt Sepsiszentgyörgyön, majd Kolozsváron, Bukarestben, végül 1982-

től Magyarországon, ide-oda járt „az esőbe kizárva”, mintha valóban nem akart volna megérkezni. 2008-ban halt meg Budapesten, nem az út végén, hanem útközben, azt hiszem. Játsszani kellene abszurd drámáit, az *Öreg házat* például. Harag György rendezte hajdanában Kolozsváron, máig emlékezetes előadás volt.

Az erdélyi kánon, pontosabban az erdélyi irodalomról otthon is, Magyarországon is kialakított klisé alapján véve napsütötte tájat mutat, néha ugyan befedi a köd, de hamar felszakad. Ilyennek akarja látni az olvasó, és mi tagadás, egyik-másik kritikus vagy esztéta is. Ezzel szemben van egy egészen más, gyötrődő, bűnös Erdély, a Szilágyi Istváné, Bodor Ádámé, Mózes Attiláé, de az utóbbi években egymás után napvilágot látott újabb erdélyi regényeké is Láng Zsolttól Vida Gáborig, Visky Andrástól Szabó Róbert Csabáig, hogy a Magyarországon élő, ám továbbra is erdélyi történeteket író közép- vagy fiatal nemzedékről ne is beszéljünk. Titokzatos vidék ez, könyörtelen is sokszor, mégsem lehet szabadulni tőle. A ráarakódott pátoszt le kell bontani, de mitológiája volt, van és lesz. Legyünk őszinték, ezt a mitológiát ugyanazok építik valójában, akik rombolják is. Csiki László még szinte kamaszként, első verseskönyvének megjelenése előtt megírta azt a *Kamaszok* című kisprózát, amely mindössze 3630 leütés szóközökkel együtt, vagyis akkori szóhasználattal valamivel kevesebb, mint 2 flekk, de ennek a rövid szövegnek minden huszadik századi magyar antológiában ott lehetne a helye. Ha választanom kellene, hogy mivel szemléltessem annak a másik Erdélynek az irodalmát, amely mindmáig árnyékban van a kanonizált, sőt, agyonszerezett stílrómantikához képest, habozás nélkül ezt a Csiki-novellát választanám. Hátborzongató történet. Három kamasz próbál megbizonyosodni egy éjszaka, hogy igaz-e a hattyúdal legendája. Egyikük beúszik a mesterséges tóban sötétlő szigetre, kivieszi a ketrecből az egyik hattyút, és egy késsel elvágja a nyakát. Nincsen fény, két társa nem láthatja őt kint a partról, de várják, hogy felcsendüljön a dal. A hang nélkül elvérző hattyú mellett a fiú maga kezd dalba, hogy a legendát megmentse. Már-már giccs. De inkább örök érvényű parabola. Elég egyszer elolvasni, másodszor már nem akarjuk, de elfelejteni sem tudjuk. Csupa kegyetlenség, vér, halál. És remény. Máig nem érkezett meg igazán közénk Csiki László. Azt az Erdélyt írta meg, amely nem tündérbert, hanem boszorkányország. Ahol nehéz megmaradni. És ahonnan elmenni sem lehet igazán.

Villányi László

Sajgó káprázat

Parancs János emlékének

Parancs Jánossal 1977 őszén, a Radnóti Biennálén találkoztam először, röviddel Kormos István halála után. Egy későbbi versében róla írta: „ne láttam volna legalább / október hatodikán / a gyanútlan áldozatot, / az aggastyánná véntült, / ördögös, vidám fiút”. Akkor már olvastam *Fekete ezüst* című kötetét Kormos jóvoltából, ő pedig tőle hallott a „győri szentháromságról”, az együtt induló fiatalokról, Borbély Jánosról, Pátkai Tivadarról és rólam. Törzshelyünkön, a „Magyarosban” beszélgettünk, és Kormos szellemisége olyannyira jelen volt, hogy úgy éreztem, János vette át az örökségét, ugyanúgy számíthatok az ő figyelmére, barátságára is. 1978-ban őt kértem meg, hogy a Fodor András által szervezett hagyományos elsőkötetesek bemutatóján beszéljen a *Délibábünnep* című könyvről, melyet Kormos István szerkesztett. Rendkívüli jóindulattal, empatikusan szólt, ráadásul a szöveget közölte a Pete György szerkesztette *Életünkben*, a kor egyik legizgalmasabb folyóiratában.

Az első találkozást követően hamarosan ellátogathattam otthonába, megismerhettem feleségét, Katit és kislányát, Pannit. Az első találkozást számtalan követte, újra meg újra láthattam édesanyja fényképét, Pátkai Ervin kisplasztikáját, többször adta kölcsön az emigrációban élők valamelyik könyvét. Az ő jóvoltából ismertem meg Sipos Gyulát, „Fifre urat”, aki Albert Pál néven publikált, s Párizsban megkaptam tőle Márai Sándor: *Föld, föld* című kötetét, ami nagymértékben hatott arra, miként gondolkodik a hatalomról, az „emberarcú szocializmus” lehetetlenségéről. János mutatott be Karátson Endrének is, aki bensőséges barátom lett, miként Deák Laci is, akinek 1979-ben jelent meg a János által szerkesztett, *Magasles* című kötete.

Gyakorta felkerestem a Magvető Kiadóban is, ahol feltűnt, hogy szobája mennyire sivár, egyetlen képet sem tett ki a falra. Ez akkor változott, amikor Deák Laci is a kiadóban kezdett dolgozni. Egyszer betoppant Kukorelly Endre, megköszönte Jánosnak, hogy az általa fontosnak gondolt verseit válogatta be egy antológiába. Ő szerkesztette többek között Takács Zsuzsa, Kálnoky László számos kötetét, Tolnai Ottó válogatott kötetét, akikről rendkívül elismerően beszélt, és olyan elfeledett költőket emelt ki a feledésből, mint Gulyás Pál vagy Palasovszky Ödön. Nem szabad megfeledkezni műfordítói tevékenységéről sem, neki köszönhetően olvashatók magyarul René Char, Tristan Tzara, André Breton és Philippe Soupault versei, és ő fordította le Blaise Cendrars *A villámsújtotta ember* című regényét. Vele és Deák Lacival a Magvetőből az út többnyire a „Grinzingibe” vezetett,

gyakorta csatlakozott hozzánk Doboss Gyuszi és Kemsei Pista. Olykor Kecskeméti Kálmánnál időztünk a Baross utcában, egyszer, vesztetre, ott vertem meg sakkban Jánost, aki összehasonlíthatatlanul jobb játékos volt, finoman szólva sem szeretett veszíteni, még gyufázásban sem. Ő vezetett be a pókerezés rejtelmébe, amikor Szigligeten együtt nyaralt a két család, már tűrhetően bántam a kártyalapokkal.

Meglehetősen zárkózott volt, „Én ilyen nem-társalkodó / alkat vagyok”, írta, de egyszer elmondta, az emigrációból való hazatérése után miként zaklatta a titkos-szolgálat, különféle presszóknak faggatták, míg kétségbeesésében Juhász Ferenchez fordult, aki Aczél Györgynél elérte, hogy nyugton hagyják. A pályatársak szemében is gyanús volt, „pár hónapig én voltam az a fura csodabogár, / aki nyolc év után visszatért, egy lányért / vagy az irodalomért”. Verseiből kirajzolódik, milyen elvesztetten élte meg a párizsi éveket: „Eltékoztam legszebb éveim: gyötört a szégyen és a bánat. Légüres térben fuldokoltam, idegenként forgolódtam mindenütt, hiába szerettem a franciákat.”; „fogvacogató álmok gyötörtek”; „szüntelenül haza vágytam”; „csak szegény Kormos Pista tartotta bennem, / úgy-ahogy a lelket”.

Miért ment el a forradalom leverése után? „Elmentem, mert pocsékul éreztem magamat, és húzott mint egy örvény, az ismeretlen. Elmentem, mert nem értettem a világot: túl sok volt, ó, túl sok volt a kiontott vér.” Gyanítom, a szigorú apától is menekült. Árulkodónak éreztem, hogy édesanyjával ellentétben apjáról nem tett ki fényképet a polcra, egyetlen versében sem említi. Édesanyjáról szépen emlékezik meg a *Fehér Julianna* és az *Anyám* című versekben. Bián nőtt fel, „a bársonyosan befogadó és körbeölelő közeg”-ben. Pulán, a vadászgépek „a gyerekkori bombázásokat, / az agyagföldbe vájt, primitív óvóhelyet, / a barackfa alá elásott lódögöt idézik, / s bal kezem középső ujjának / szétroncsolt és lenyisszantott / első perecét, ezt a fura, / befelé forduló, enyhén / visszataszító csonkot, / amivel harminckét évvel ezelőtt / megjelölt engem is a háború”. Egy álomban: „Meredekfalú úton, ökörcsapáson baktatok. / Nyár van. Viszem az ebédet nagyapámnak. / Lustán lépegetek mezítláb a porban, / a forróságban, aranysárgán izzó / gabonatáblák közt egyedül; / ma is kilencévesen, klottgatyában. / S olyan boldog vagyok, hogy / majd megszakad a szívem.” Felvillanó emlékek: „A szederfák alatt kóválygó, sárga kislábák. / Bolondos játszadozás az eketaligával. / Az első megrázkódtatás a porban. / Parázna kíváncsiszkodás a híd alatt”.

Nem szakadt meg kapcsolata diákkori kedvesével, Párizsból a szerelem is hazahívta: „...két karodba vágyom, / tavasz nélkül sorvad ifjúságom”; „védj meg magamtól van rá hatalmad”. Felesége szerelme, a vele való szövetség élete végéig megtartó erő: „Nélküled elmerültem volna a pokol bugyraiban, megfojtott volna a hétköznapi iszapszomorúsága”; „közeledben leomlanak a gyász / nyirkos falai”; „a köznapi létezés síkján / nélküled már leroskadnék”. Megszületett Anna lányuk, negyvenéves kora körül, *Kislányomnak* című versében írja: „Az évek során csak erőm fogyott, / kudarcaim szaporodtak; / de ezt sértetlenül megőriztem, őrzöm, /

s így nyújtom át.” Panni pedig négylevelű lóherét nyújtott át. Mosolyra készítő emlék, ahogyan különféle helyszíneken, különösebb keresgélés nélkül lehajol, és rálel a négylevelűre. Jellemző volt Kati empátiájára, altruizmusára, hogy amikor magányosan élt Kormos István és Ágh István, meghívta őket szentestére. Jánost egész életében végigkísérte Párizs: „Ha a szemem lehunyom, Párizsban vagyok újra, a Zeyer teraszán.” A Zeyerben, 1981-ben, én is megihattam egy pohár bort, Nagy Pál meghívására, aki egyike volt azoknak, akikkel kigondolta a Magyar Műhelyt.

Barátai közül Kemsei István nem csupán fekete költőnek nevezte, kegyetlen iróniával egy dervishez hasonlította, aki véresre korbácsolja a hátát. A sötét látásmód már korai verseire jellemző: „Huszonöt éve élek, azóta szédít a halál”; „A lét bizsergő, tépő fájdalom”. Harmincnyolc évesen úgy érezte, „derékig már a földben” van. Ötvenéves kora körül: „Ha észrevétlenül eltűnhetnék / közületek, talán az volna a jó, / ne lássa senki szégyenletes bukásom, / csak én tudjam, hogy a remény hiábavaló”. Korán elgondolta az öregséget: „ha már alkalmatlan leszek a jóra, / a józan önismeretre vagy a cselekvésre, / a váratlan és hirtelen halál kegyelmét / add meg nekem, Uram. / Ne kelljen betegen, fáradt testtel / nyüglődnöm, vonszolódnom évekig.” Ötvennégy évesen: „régóta nem lenni szeretnék, Uram”; Az *Utolsó kívánság* című versében: „A fal felé fordulva, / éjjel és gyorsan, / egyedül szeretnék meghalni, / hogy az elkerülhetetlen szégyent / senki se lássa.” Költészetének visszavisszatérő szavai: szégyen, magány, cella-magány, köd, iszap, homály, sivatag, bűz, barbár; jelzői: nyirkos, mocskos, iszapos, ólomszürke, sivár, delejes.

Nehezen viselte, ha nem írt verset, addig-addig firkált az üres lapra, míg el nem indultak a veressorok. A párizsi elhagyatottságban: „egy kétségbeesett pillanatomban / kitaláltam a magam mentségére, / az elvesztett túlvilági vigasz pótlására / a költészetet”. Ami izgatta: „a szavak titokzatos rendje / lélegző, eleven tenyészet, / ahonnan óvatos, / tapintatos segédlettel / tüzes nyíl röppen fel az égre”. Úgy vélte, „csak a türelmes várakozás, / nem a tudás és nem az érzés, / csak az éber figyelem segíthet, / a józanság és az alázat, / a tovaröppenő élményt megragadni, / a lényeg csonthéjú burkát megrepesztetni”. Keserű humora a „Gyagya bácsi” verseiben érhető tetten, és sajátos, hogy a játékoság csak élete végén, betegségével küzdve jelent meg, a *Játék a szavakkal (1), (2)* című verseiben, és a Kukorelly Endre modorát imitáló, *Most csak úgy* címűben. Az irodalmat illetően sem voltak illúziói: „nincs hová eljutni e pályán, / ahová meg lehet, oda szabad az út, / csak végig kell menni rajta, / egyedül és külső támasz nélkül, / és a rang, a pozíció nem segít, / nyolc-tíz évente másokat repít / csalóka mennybe a divat, / rosszabb esetben a politika”. Ars poeticája: „a költészet játék / önfeledt lubickolás / vagy véresen komoly párbaj / illetve egyszerre az is ez is / s még inkább a teljesség / igéző káprázata”.

Görcsössége ritkán oldódott, leginkább Deák Laci humora segített, egyedül ő szólította Janónak. Egyszer, egy Radnóti Biennálén láttam elegánsan táncolni. Szigorú magatartás jellemezte: „ne higgy a szavaknak, a dörgő szónoklatoknak /

csak azért, mert izgatóak, vagy szépen hangzanak. / Az irgalmatlan igazság hitvallója sose légy. / Többnyire kiátkozás, önkény és öldöklés / jár a nyomában... / Akik a mások életére törnek, így vagy úgy, / azokhoz ne legyen közöd. Inkább légy áldozat”; „belátó lettem, megértő; megöregedtem. / Ami lehull, ami veszendő, az az enyém, / a páráként elillanó, sajnó káprázat”.

A rendszerváltozás idején sem lett bizakodó, amikor meglátta Csurka István fényképét egy újság borítóján, felsóhajtott, „Istenem, mi lett ebből az emberből”. Néhány idézet a kilencvenes évek elejéről: „Aki irgalmat nem ismer, aki a másikat / egyenrangúnak nem fogadja el, az soha, / egy percre se kapjon többé hatalmat”; „jó volna valódi vigaszra lelni / csillapítani az egymásra acsargók / esztelen dühét ami megmérgezi / a normális emberi kapcsolatokat / alig lehet itt már valakivel eszmét / véleményt cserélni mert eltorzultak / elvadultak ismét a játékszabályok / farsangolnak az ügyes lesipuskások / és a józan észnek most nincsen becsülete”; a hatalmon lévők „úgy pöffeszkednek és ágálnak, / mintha a rendelkezésükre álló, / röpke időszak örökké tartana”. Ma is érvényes, megszívlelendő igazságok. Az utóbbi harmincnégy év alatt újra és újra kimondhatta volna azt, amit az *Amitől mindannyian félhetünk* című versében leírt: ismét megtörténhet „a szellem megalázása”.

Ritkán ugyan, de időnként feltűnik verseiben az öröm is: „...gyönyörű ez a fájó élet!”; a fecskék láttán: „ujjongva velük szárnyalt a szívem”. Aztán bekövetkezett, amitől rettegett, először az érszűkület jelei, egyre rövidebb távokat bírt gyalogolni. Rengeteget dohányzott, vagyis ezt a kínt a cigaretta okozta, amit letett ugyan, de rettenetes szenvedések árán. Rágógumival, üres szipkát rágya igyekezett leszokni, szörnyű elvonási tünetekkel: „jobb volna, ha nem élnék, / jobb volna, ha nem is / születtem volna meg”; „emlékezetkiesés vagy öntudatvesztés, / már-már a nyers téboly maga”. Mindez már későn történt, a tüdőrák kifejlődött. Műtét után, az *59 évesen* című versében írja: „s amíg erőm engedi / törekszem balgamód a jóra / a pusztaság egyszerűségére / s örülök ismét annak / hogy még itt vagyok / hogy élek”. Unokája születésének még örülhetett, de már szomorúan: „mit mondhatnék egy / életbe épp most érkező / vértől és lucsoktól csapzott / sikoltozó újszülöttnak / ha szerencsésen partot ér itt / ahonnan én már lassan búcsúzom?”. A horoszkóppal való foglalatosság sem javíthatta kedélyét, a csillagállások által felkínált lehetőségek közül nyilván mindig a legrosszabbat gondolta érvényesnek.

1981-ben így dedikálta *Profán szertartás* című válogatott kötetét: „Villányi Lacinak baráti szeretettel ezeket a komor konzervatív kör- és korleleteket”. Pár év múlva szigorúsága segített, a mai napig hálás vagyok neki azért, mert a második könyvem megjelenése után, gyorsan megírt verseimre és kötettervemre csak ingatta fejét, szembesített a valósággal. Akkor nem esett jól, de kellett ez a megrázó kódolás, hogy radikálisan megújuljak, s az általa szerkesztett *Alázat* című könyvemmel más szintre lépjek, amit Tandori Dezső *Életünkben* megjelent méltatása igazolt vissza. Amikor elmondtam neki, van elképzelésem arról, miként lehetne

gyökeresen megújítani a Műhelyt, s kérdeztem, pályázzak-e a főszerkesztői munkára, biztatott. Aztán az egyik legfontosabb szerzőnk lett, segítette a szürrealista szám megszületését, és számos fiatal költőt ajánlott a figyelmembe. Már tizenöt évvel éltem túl, tizenöt éve nem mutathatom meg neki új verseimet, tizenöt éve nem beszélgethetünk az élet dolgairól. Tudom, nem lenne elragadtatva ettől a világtól. Hiányzik, ahogy verseiben a szavak első jelentése szólt, ahogyan a köznapokban kertelés nélkül kimondta az igazságot. Végezetül álljon itt a számomra legkedvesebb verse:

Az idő vonulása

Mint a bársonyos, érdes keserűség,
mint az ecet, a tej és a méz
különös keveréke, mint a forró,
fogvacogtató, delejes alkohol,
mint a föllobbanó és vakító,
sziporkázó magnézium,
mint a füstölgő kénszalag,
a bódító tömjén, aceton,
gyöngyvirág, ózon, rózsza,
mint a szagató fájdalom,
a ki-nem-érdemelt öröm
fékezhetetlen kék áradása,
mint a harag fojtogató füstje,
amit gyors megbánás követ,
de csak alaktalanul kavarog
a torz hétköznapok zűrzavarában,
mint a csodálatos, tavaszi bizalom,
az a gyámoltalan és gyanútlan
zöld kitárulkozás,
az az önfeledt,
ujjongó gyermeki hit,
ami azonnal megrendit,
még most is, annyi év után,
a hiábavaló vergődések ellenére,
szinte az egyik pillanatról a másikra
s újra megkísért az esztelen remény,
mint a sorvasztó láz,
a csontig ható hideglelés,

a test bizsergése, remegése,
mint a csillapíthatatlan szomjúság,
amit nem enyhít semmi ital, csak a vér,
csak a vér játékos, barbár zuhogása,
csak a vadlovak dübörgő vágatása,
csatakos nyerítése, nyihogása az éjben,
mint a suhogó zápor,
a távolodó vihar,
mint a szántóföldek fölött
az ezüstösen csillogó pára,
mint a kenyér és a bor,
mint a só,
a legegyszerűbb dolgok,
egy fonnyadó test mulandó szépsége,
egy mozdulat suta bája,
ahogy elfogy lassan a levegő,
egyre gyönyörűbb az idő vonulása

Móser Zoltán

Egybekötött tekintetek

(részletek)

2024. február 16.

Életanyag¹

„Nincsen párja a rezi köszörűkőnek.

Virradatkor, szinte vakvilágnál elkezded hajtani, gyerek, markod jól szorítja a fatengely fából való hajtókarját – és pörgeted a nagy kőkarikát. Már tegnap tudtad, hogy vasárnap hajnalban mi dolgod lesz, tehát már este megkented kocsikenőccsel a fatengelyt meg a fatengely száraz faagyát.

Hajtja a gyerek, mint egy eszeveszett, mintha csak ezért született volna a világra. Minden kis nyiladék beszívta éjjel a kenőcsöt – a kocsikenőcsöt –, nem sír, nem nyöszörög a fa. Olykor-olykor vágódik föl valami víz a kis vályúból, melyben a rezi köszörűkő forog. Az egész szerkezet négy mohás falábon áll. Olyan szétvetett lábakon, mint egy öreg ökör, mikor megáll a dűlőúton.”

Így kezdődik Szabó István a *Hajnalok hajnala* című novellája, amelyből azt is megtudni, hogy miért nincs párja a rezi köszörűkőnek. Azért, mert egyszer ezt mondta egy rezi ember. Pontos és rövid válasz. Mivel nekünk is volt ilyen szerkezetünk, és szerettem hajtani, látom is magamat, éppúgy, ahogy Szabó István ezt elbeszélte.

Rezi Cserszegtomaj szomszédságában van. Egyszer felírtam magamnak, hogy a Cserszegtomajban született író Szabó Istvánról okvetlen meg kell emlékezni. Őt alig ismeri valaki, s hogy én „találkoztam” vele, azt Ágh Istvánnak köszönhetem. Épp a Rezi várba igyekeztem fotózni a készülő könyvéhez 1978-ban, amikor arra kért a költő, hogy álljunk meg a tomaji temetőben, mert meg szeretné nézni Szabó István friss sírját. Fájó találkozó volt, láttam Pista arcán, hogy egy pillanatig megcsapta őt is a halál szele. Tőle tudom, hogy ahhoz a nemzedékhez – nem korosztályához – tartozott Szabó István is, akik ún. „népi kollégisták” voltak. A könyvét szerkesztő Győri János írta róla az alábbi rövid jellemzést:

„A falu életforma-váltásának, az átalakulás mély rétegeket megmozgató konfliktusainak aligha volt nála érzékenyebb-fogékonyabb tanúja és szavahihetőbb megörökítője a magyar prózában. Átélt, megszenvedte és törvényszerűnek tartotta a változásokat. Közvetlen közelről látta a büszke elzárkózást, a szorongó tanácstalanságot és a reményteljes elszánást.

▼

¹ SZABÓ István, *Iskola a magasban* (Budapest: Szépirodalmi, 1977)

Maga is többször fordított a sorsán. Gyermekkorát és kora ifjúságát földművelő szerszámok és szaporodó könyvek között töltötte, paraszti munkát végezve egy másfajta élet ígézetében, vonzódás és kényszerűség feloldhatatlannak tetsző kettősségében; s amikor lehetőség nyílik rá, elfordul az ősi örökségtől: traktorosnak szegődik; és hamarosan bekövetkezik a végső lázadás is: keszthelyi jóakarói és az Írószövetség segítségével 1953-ban egyetemista lesz Pesten, s bölcsészhallgató.” De az egyetemi órák helyett inkább a Széchenyi Könyvtárba járt. A műveltségét – többek között – Tolsztojt és Csehov, Kosztolányi és Németh László, Juhász Ferenc és Nagy László könyveit olvasva szerzi meg, hogy ezeken felnőve megírhatta, neki-szabadultan megírhatta a hazulról hozott életanyagot.²

„Mert ha az ősi örökségnek, a földhöz ragasztó életmódnak hátat fordított is, az élményeit és emlékeit, a gondokkal együtt, magával hozta. S nem is akart tőlük szabadulni.” Ő lett, ahogy Ágh István jellemezte, a magyar paraszt-Csehov. (Nekem most, újraolvasva, a stílusáról az jut eszembe, hogy ez Mátyás Iván és Mészöly Miklós ötvözete, amelynek alapja a falusi élet – a mi volt életünk.)

Felmentés és megbocsátás – egy rövid és egy hosszabb gyónásról

Már egyszer írtam erről, de felidézem, valamikor egy társaságban azt mesélte Kormos István, amikor a nagymama elzavarta a templomba gyónni – nemcsak illet, nemcsak szokás volt, hanem kötelező is – Tihamér atyának nagy bátran azt vallotta, ő semmi bűnt nem követett el. És arra a kérdésre, hogy nem is paráználkodtál, a reá jellemző mosollyal azt mondta, „akkor majdnem megtörtem!”

Csanaki Jancsi, az Arizonai Jack térdepel című Szabó István-novella fiataljának – az iskola miatt is – kötelező volt havonta gyónni és áldozni. Ő, a gyermek Kormossal ellentétben, az előző napon készített hosszú listával lépett be a gyóntatószékbe. Olyat is meg akart gyónni – olvassuk –, amelyet még nem követett el, de elkövetett volna.

Mikor hozzákezdett Jancsi a vétkei felsorolásához, a „félleg leeresztett szempillái mögül látta, hogy egy idős és kövér barát ül a gyóntatószékben, aranykeretes szemüveget visel, és néha bólint az ő akadozó szavaira. (...) A zsebében lapuló listát már ebéd után elolvasta ötször-hatszor, és most, hogy a bátorsága megjött, sorra eszébe jutott minden bűne, sorolta egymás után. Hazudtam, csúnyákat mondtam, káromkodtam. Rosszat kívántam másoknak. Csúfolódtam.

² Szabó, *Iskola a magashban*, 385.

A nehéz barátfej bólogatott, néha odavillant a szemüveg Jancsira, és elhangzott egy-egy kérdés. Szántszándékkal tetted? Kárt is okoztál? Meg akartad bántani az illetőt? Hirtelen haragodban tetted, vagy már jóval előbb elhatároztad?

A fiú őszintén megfelelt mindenre. Végül nagy lélegzetet vett.

– Loptam is, tisztelendő úr.

– Mit?

– Gesztenyét.

– Szelídgesztenyét, ugye. Mennyit?

– Egy sapkával – mondta Jancsi, és a réshez csúsztatta Bocskai-sapkáját.

A pap kézbe vette, megforgatta.

– Ebbe nem fér több fél kilónál – mondta. – Úgy hetven, nyolcvan fillérnyi. Tudod ugye, gyermekem, hogy a halálos bűn egy pengőnél kezdődik.

Jancsi elámult térdeplés közben. Honnan tudja ez az öreg barát, hogy mennyi a gesztenye ára? Hiszen ezek nem járnak a piacon. Mégis tudja!

– Bűnt követtél el, de bocsánatos bűnt. Vigyázz, hogy nagyobb korodban ne tégy ilyesmit, mert akkor már a sapkád is nagyobb lesz. És a tolvaj telerakja zsákját!

– Más bűnöd nincs, gyermekem?”

Ekkor Jancsi azt is bevallotta, amit gondolatban cselekedett, hogy megcsókolta a 11 éves Katicát, akinek arcát ott erősen maga elé képzelte.

„– Azt sem szabad – mondta a gyóntató pap, és megkérdezte: – Újra megtennéd?

– Meg – felelte a fiú, alig mozgó szájjal.

A finoman megmunkált rácson keresztül szembenézett a teli arcú pappal. Meghökken, kék szemek vizslatták, megállt még a szemüvegkeret arany villogása is.

– Fiam, fiam.

Aztán újra a régivé változott az öreg pap tekintete.

– Nagyot vétkeztél, gyermekem. De várjál tíz évet. Ha akkor is szereted azt a lányt, vedd feleségül, és csókolózhatsz vele, abban majd az Úrnak is kedve telik.

Jancsi soha el nem érhetőnek érezte azt az időt, de azért lehajtotta a fejét.

– Igen, tisztelendő úr.

– Mondj el áldozás előtt harminc... igen, harminc Miatyánkot és Üdvözlégyet, azután pedig minden nap estéjén tízet-tíz. Az Úristennel való gyakori társalkodás visszatart téged a rossztól. Nem vagy te elkárhozni való lélek.

Lassan keresztet vetett a térdeplő fiúra, majd elmormolta a föloldozás és elbocsátás szavait. Jancsi majdnem sírva támolygott ki a gyóntatófülkéből.

»Nem vagy te elkárhozni való lélek!«

Ó, csak még egyszer szóba állhatna az idős szerzetessel.”³

▼

³ Szabó, *Iskola a magasban*, 297–300.

Micsoda felmentés és megbocsájtás!

Nem tudom, hogy miért, nekem Gyurkovics Tibor szavai jutnak az eszembe. Még a pályám legelején, amikor egyszer fényképeztem őt egy sötét teremben, és elvittem azt a néhány szemcsés és sötét képet – olyanok voltak, mint egy százéves dagerrotípiá –, azt mondta egyórás beszélgetésünk után, hogy „Én téged nem féltelék!”. Pedig lett volna miért! Mégis, ez a mondat akkor nagyon sokat jelentett egy szárnya szegett fiatalembernek.

2024. február 18.

Megállít az Idő

„Nehéz időben mérni a boldogság távlatait.”

Mi lesz, ha megbotlok lefelé jövet a galériáról. De mi lesz, ha már föl sem tudok menni a meredek lépcsőn. Mert ott szeretek olvasni, ezért az aggodalom. Ez most jutott eszembe, amikor lassan, óvatosan jövök lefelé, az egyik kezemben Szabó István novelláskötete, a másikkal kapaszkodom a korlátba. Azért hozom magammal, mert ajánlót szeretnék készíteni azoknak a fiataloknak, akik már semmit nem tudnak arról a hatvanas-hetvenes évekről. Akik a levéltári dokumentumok, percek, periratok, titkos jelentések alapján próbálják rekonstruálni ezt a kort. Nekik ajánlanám ezeket a novellákat, amely szépirodalom ugyan, de annyira valóságirodalom, hogy sokszor abba kellett hagynom, mert előhívott számos elfelejtett, rossz emléket. De élményt is. Az akkori életet. Sokféle élet, pontosabban élethelyzet volt, és ezt a novellák alapján meg lehet érteni. De ide idézem az akkori filmeket is, mert rossz nekem hetente hallgatni a régi, újrarájtszott filmekről szóló magyarázatokat, hisz ma

egészen mást jelentenek. Úgy kellene nézni ezeket, mint akkor mi, otthon, Tevelen néztük, vasárnap délután. Délelőtt templom – mindenki templomba járt! – ebéd után a férfiaknak kocsmá, kártyázás, nekünk cukrászda (50 fillér egy gombóc fagyalalt), fél 4-kor mozi.

A forintok is mesélnek

Nekem most, a novellákat olvasva a tükör jut eszembe, és ebbe félve, de belenéztem. Én akkor voltam egyetemista – '56 után vagyunk tíz évvel –, és a megújuló Eötvös Kollégium tagja. Amikor ösztöndíjat kaptunk (én 190 forintot), mentünk le a Műegyetem felé vezető lejtő egyik utcájába, a *Kispipába*. Rumot ittunk, finom pörköltet ettünk (12,50 Ft volt) és egy vagy két üveg egri bikavért ittunk meg együtt. (Akkor a mai 650 forintos benzin 2.20 Ft volt.) Aztán egy hónapig csak a menza (ehetetlen kaja), hétvégén a Móricz Zsigmond körtéren a *Lordok Háza*, a mai McDonald's helyén. Egy talponálló volt, ahol 7-8 forintért megebédeltünk. Szinte minden este volt tízórai: zsíros kenyér hagymával és teával. (Otthon soha nem ettük meg a szalonnát, de a kollégiumban öt évig mindennap.) Csak ritkán utaztunk haza, de soha nem unatkoztunk. A könyvtár este 10-ig volt nyitva: engem még az író Sánta Ferenc „szolgált ki”, mert ott, az Eötvös Könyvtárban dolgozott. A szobákban 3-4 db emeletes ágy volt, vagyis hatan-nyolcan voltunk összezárva. Sajnos dohányozni a szobában is lehetett, és ez nem esett jól. Április 1-jén volt móka-kacagás, *zánigózás*, amit Bakos István vezetett be. A kabarétréfákat Spiró György, Kiss Irén és Csomós Gyula írták és olvasták fel. (Egyszer engem is *telibe találtak*: „Móser fotókiállításának címe: *Csend és kiállítás*.” Jancsó filmje után szabadon.)

A kollégiumban este 10-ig volt kimenő, utána csöngetni kellett, és a porta előtti asztalon lévő nyitott könyvbe beírni, hogy hol voltál. (Tudom, hogy sokszor kézbe vette és megnézte a beírásokat az akkori igazgató, Tóth Gábor.) Ez addig tartott, amíg valaki nem azt írta oda, hogy színházba, hangversenyen, csak annyit: „baszni.” Azután – bátor tett volt – már nem kellett bevallani semmit. De a haragos portásnő villogó szemét jó lett volna elkerülni, de nem nagyon lehetett.

Akkor mi még, és azután nagyon sokáig, semmi változásban nem reménykedtünk, és biztosak voltunk, hogy egy üveg Kinizsi sör mindig 5.20 lesz, a kenyér kilója 3 forint, egy átszállójegy a villamosra 1,50, egy csésze dupla (mert volt szimpla is) kávé 4,20. Mindig öt forintot adtunk, vagyis 80 fillér borralalót. (Akkor már a lyukas 2 filléreseket kivonták, de 10-20 fillért még sokáig használtunk.)

Az első száz oldal után ma abba hagytam Szabó István novelláskötetének az olvasását. Nem untam, de sok volt. Ugyanis egyszerre volt nagyon szép (a stílus), de nagyon szomorúak a történetei. Ennek ellenére – talán csak utólag gondolom így, – ezekbe beleláttam a mi felnőtté váló életünk kezdetét. Mert úgy emlékszem – mindennek ellenére –, ott pislákol a lelkünk mélyén egy kevés remény, homályos megfogalmazásban: egyszer a valamiből csak lesz Valami. De sokáig a Valamiből semmi sem lett. De ebben a Semmiben – ahogy ezt Laár András mondaná – volt azért Valami: az Élet, a mi életünk. És ez jutott eszembe Szabó István novelláit olvasva. Ezért is ajánlom azoknak, akik korabeli újságcikkek, filmhíradók, levéltári dokumentumok, statisztikai adatok mellett és után meg akarják érteni a hatvanas-hetvenes éveket.

Magamról is

Szabó István novellái az akkori élet gyötrelmeiről szólnak: amikor a falu és a falvak népe, a parasztság élete átalakult, de lassan biztossá vált, amit a legtöbb ember nagyon várt, az nem fog megvalósulni. Ekkor a város elszívta a falusi ifjakat – munkások lettek a földműves gyerekek –, akik azt hitték, ott olyan nagyon boldogok lesznek. (Hány és hány szív szakadt meg ekkor, mennyi lélek dermedt és fagyott meg, azt csak az tudja, aki akkor élt. A levéltárak ezt nem őrzik.) De ekkor, mint oly sokszor, az élet élt, mert élni is akart. Erről szólt az elolvasott száz oldal, ahol – a sorok között – megtaláltam elfelejtett magamat is. Hogy melyik szereplő is voltam én? Egyik sem, és majd' mindegyik. Mint Csehov, Mészöly vagy Tolsztoj novelláiban, regényeiben is találunk „hasonmásokat”. Csak a regényekben, novellákban lehet választani, hogy melyik mez, szerep is illik reád. De itt nem volt választás: a szerep talált meg téged (bár ezt csak később tudtad meg), és nem fordítva. Az egyik novella kapcsán elmondhatom, hogy viszszatekintve olyasféle alak voltam, mint aki a *Tanulmány a törzsvendégről* szóló kis remekműben szerepel. Ebben a „beszélyben” összesen egy mondat hangzik el, az is a végén. Ekkor a pincérek köszönnek el a törzsvendégtől: „– *Viszontlátásra, kedves vendég úr! – Magukban, a bálványarc mögött szánták ezt a nem szűnő gyarlóságot, és ahogyan utánanéztek, azt mondta emberi tekintetük: van becsülete, az igaz, régi, jó vendég, régóta idejár – de mégse idevaló.*”

Micsoda erő kellett, mennyi munka, hogy idővel – nem egy-két év alatt – azt érezzem, én mégis idevaló vagyok!

„Ön(h)arckép”

Két végtelen között az ember

Patkós András akadémikussal Staar Gyula beszélget

„A fizika azon fejezetének, amelyben dolgozom, számomra az a legfontosabb fejleménye, hogy értjük, miként lehet matematikailag ellentmondásmentesen a »semmitől tetszőleges számú és különböző új (mikro)világot teremteni«. Ennél szélesebb kutatási területre soha nem merészkedtem, gyönyörködöm a létező Univerzumok sokféleségében.”
(Mondatok az új akadémikusként bemutatkozó írásából. Magyar Tudomány, 2001. 11. sz.)

– *Az egyik országos napilapunk hatvan évvel ezelőtt tanulmányverseny-nyertes középiskolás diákokat szólaltatott meg. Az összeállításnak Belépőjeggyel az egyetemre volt a címe. Ebből idézek:*

„– *Kémikus lesz?*

– *A fizika érdekel, azon szintén indultam, és tulajdonképpen abból szerettem volna helyezést elérni. Ez a kémia véletlen volt. A kémiai téma ugyanis csak a fizikai vonatkozása miatt ragadott meg.*

– *Tehát fizikus?*

– *Nem biztos. Még van egy évem érettségig, és az irodalmat is nagyon szeretem, főleg az elbeszéléseket.”*

– *Neked tudnod kell, ki volt az a 17 éves diák, aki akkor még nem döntötte el, hogy mi legyen.*

– *Sejtem, mivel engem kérdezel. Velem készíthették ezt a rövid interjút, de azóta kiesett az emlékezetemből.*

– *Akkor mondok még egy információt. A diák, aki így válaszolt, A Mengyelejev periódusos rendszer atomszerkezeti megvilágítása című dolgozatával a kémiai első díjat szerezte meg.*

– *Most már egészen biztos, hogy én voltam az.*

– *A fizikus pályát választottad. Miért volt ez kérdéses számodra?*

– *Diákkori önmagamra úgy emlékszem vissza, mint a jó tanulóra, aki mindenben igyekszik elérni a tanárai várakozásának megfelelő szintet, akinek szintiszta ötös a*

bizonyítványa. Ez ma már nem divat. Gyermekeimre sem volt jellemző. Ez a hozzáállásom tükröződik abban, hogy bizonytalan voltam, mivel szeretnék foglalkozni. Először a történelem érdekelt. Általános iskolásként történelmi alakok életrajzait olvastam. Tanári biztatásra Napóleonnól írtam 10-12 oldalt, ami egy hetedik osztályosnak nagy munka. A Szemere utcai általános iskolában nagyon jó magyartanárnő tanított, ő is hatással volt az érdeklődésemre. S akkor jött a középiskola...

– *Melyikbe jártál?*

– A Radnóti Miklós Gimnáziumba kerültem 1961-ben, ami akkor lett az Eötvös Loránd Tudományegyetem újabb gyakorlóiskolája.

– *Jó gimnáziumot választottatok.*

– Igen, de nem az iskola akkor még nem is létező hírve vitt oda, hanem az a furcsaság, hogy abban a gimnáziumban volt orosz tagozat, s nekem egy gyermekkori élménytől indítva az ötödik kerületi általános iskolában az volt a mániám, hogy megtanulok oroszul. Magam találtam ki, hogy orosz tagozatos osztályban szeretnék továbbtanulni. Szüleim beleegyezően aláírták a jelentkezési lapomat. A Radnóti korábban leánygimnázium volt, és éppen az orosz tagozatos osztályok lettek az első koedukált évfolyamok. Mi, fiúk, igencsak kisebbségben voltunk az osztályban.

Visszatérve az érdeklődési területemre, engem nem pusztán az irodalom, hanem kifejezetten az orosz irodalom vonzott nagyon erősen. Mindez máig megmaradt.

A Radnóti Gimnáziumban nagyon erős, versengő társaságba kerültem. Jó tanulóként úgy éreztem, hogy minden versenyen el kell indulnom. Kezdődött másodikos koromban a földrajz országos tanulmányi versennyel, folytatódott a kémiával, és a gimnáziumi éveimet végigkísérte a Középiskolai Matematikai és Fizikai Lapok feladatmegoldó versenye, legfőképpen a fizikarovaté.

– *Ki adta a kezébe a Középiskolai Matematikai és Fizikai Lapokat, a KöMaL-t?*

– Ezt egészen pontosan meg tudom mondani. Számodra is ismerős a név: Simonovits András, aki a kortársam, és nagyon jó barátom. Bátyja, Miklós a magyar matematika egyik fő kutatási irányában, a gráfelméletben és a kombinatorikában szerzett nemzetközi hírnevet. Ő akkor már negyedikes, mai számozással tizenkettedikes volt, és azt mondta öccsének: itt ez a lap, benne jó feladatok, tessék megoldani azokat!

– *András is neves matematikus lett, a közgazdaság-tudományban hasznosítja ezt a tudását.*

– Így van. Behozta az osztályba a KöMaL-t, mutatta azokat a feladatokat, amelyek sikerült megoldania. Persze, a megoldásukat nem mondta el. Említette,

benevezett a lap megoldó versenyébe. Beindult a versengési effektus: többen is nekiálltunk, hogy megoldjuk a feladatokat. Nagyon vigyáztunk, nehogy lekéssük a beküldés határidejét. Gyakran az utolsó órákban, a Nyugati pályaudvarnál éjfélig nyitva tartó postára vittem a szerkesztőségbe címzett levelet. Utána jött a nagy összevetés az osztálytársakkal, akik szintén beküldők voltak. A fizikapontversenyen értem el jobb eredményeket, ezeket a Kunfalvi Rezső, a fizikarovat vezetője, és a Vermes Miklós által aláírt oklevelek dokumentálják. Valahol még megvannak.

– *Utánanéztem, hogy azért a matematikai feladatok megoldásában is jeleskedtél. Egy példát említek a KöMaL 1965. 8–9. számából, ahol egy bonyolult egyenletrendszer Pelikán József által bemutatott megoldását adja közre a lap. Két és fél oldalon. Teljes megoldást 16-an adtak, közülük néhány név: Lovász László, Márki László, Patkós András, Simonovits András, Surányi László, Szép András, Vesztergombi Katalin. A később nevesse vált matematikusok között egy későbbi neves fizikus.*

– Gimnazistaként számomra teljesen egyértelmű volt, hogy minden versenybe beszálljak. Feleségem szintén adott be pályamunkát a kémiaversenyen, tőle függetlenül én is.

– *Ő is a Radnótiba járt?*

– *Osztálytársak voltunk.*

– *Akkor...*

– *Igen, akkor kezdődött...*

– *Említenél néhány nevet a tanáraid közül?*

– Általános iskolai történelemtanárom, Bíró Ferencné elkötelezett baloldali személység volt. Számára a történelem menete a marxista tanítás szerinti logikus egymásból következő események sora volt. Bevallom, ez nekem akkor imponált, és bizonyos típusú igényességet jelentett arra, hogy az ember logikusan gondolkodzon, oksági kapcsolatot lásson az események között. Ezt ott értettem meg először, még akkor is, ha ma már a történelem ennyire szematikus, egyszerűsített felfogását nem tartom igaznak.

– *Gimnáziumi tanáraid?*

– Az első igazi élmény, ami a gimnáziumhoz kapcsolódott, egy nagyon jó fizikatanárnő volt, Kugler Sándorné. Ő akkor került vezetőtanárként a gyakorlóiskolába Nagykanizsáról.

– *Elismert fizikatanár volt, aki Rátz Tanár Úr Életműdíjban is részesült. Ezzel a díjjal a legkiválóbb tanárokat ismerik el.*

– Igen, neki már akkor komoly tekintélye volt. Az életműdíjat százéves korában kapta, 107 évesen hunyt el. Sokat jelentett számomra az ő bátorítása. Nagyon alaposan megtanította nekünk a klasszikus fizikát. Amikor látta, hogy vannak diákjai, akik jóval az osztály színvonala felett állnak, hagyott minket önállóan dolgozni. Beengedett a fizikaszertárba kísérleti munkát végezni. Emberként is nagy hatással volt rám.

– *Országos kémiaversenyt nyertél. Ki volt a kémiatanárod?*

– Borszéki Sándorné, aki a tanulmányi versenydolgozat megírásakor komoly kihívás elé állított. Kezembe nyomott egy egyetemi szintű könyvet, és azt mondta, abból értsem meg, amit a periódusos rendszerről írtak. A könyv fizikus nézőpontból, a Bohr–Sommerfeld-modell alapján értelmezte a periódusos rendszert. Így sikerült tisztességes dolgozatot írnom az országos középiskolai versenyre. A jobb pályamunkák szerzői egy rövid listára kerültek, őket a verseny zsűrije behívta szóbeli feleltetésre.

– *Kíváncsiak lehettek arra, hogy tényleg a diák írta-e a dolgozatot.*

– Erről lehetett szó. Emlékeim szerint tőlem azt kérték, hogy néhány kémiai reakció sztöchiometriai egyenletét írjam fel. Ehhez a reagensek molszámait mint együtthatókat kellett jól eltalálnom, hogy az atomszámmal megszorozva egyezzenek a két oldal. Tehát, ha úgy tetszik, ez egy diofantikus probléma megoldását jelentette. Mindmáig úgy gondolom, hogy a kémiaversenyt azzal nyertem meg, hogy ezt hibátlanul megoldottam. Másodikos koromban pedig az országos földrajzversenyen azért lettem csak hatodik, mert a szóbelin gyengén szerepeltem.

A kémiával nagyon szimpatizáltam, s most visszatérve eredeti kérdésedhez, a fizikát azért választottam, mert a természettörvények legtömörebb megfogalmazását a fizikaórán és a fizikáról olvasgatva találtam meg. A fizikafeladatok megoldása követelte meg a legvilágosabban az ok-okozati kapcsolat felismerését. A kémiában lazábbnak tűntek ezek a viszonyok.

Bár nem hiszek az abszolút redukcionizmusban, ami az összes természeti jelenség értelmezését fizikai törvényekre vezeti vissza, de mindmáig lenyűgöz az az óriási ismeretanyag, amit a fizika alaptörvényeinek ismeretében, annak megközelítési stílusában képes volt felfogni az ember.

Annyit még érdemes elmondanom, még az egyetem kezdetén sem volt olyan magától értetődő a fizikussá válásom. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem fizikus szakán az első évben két félévig kötelező tanulmány volt a kémia. Boksay Zoltán docens tartotta a kémia-előadásokat, aki később egyetemi tanár lett. Remélem, nincs szükséged a bizonyíték bemutatására, hogy elhidd, az indexemben két kitűnő érdemjegy is van. Nem jeles, kitűnő! Ezeket Boksay Zoltán adta a két kémiavizsgámon. Ő a fizikai kémiát művelte, nagyon csábított a szervesetlen

kémia tanszékre. „Igen, nagyon jó ez a fizika – mondta –, csinálja csak, de jöjjön hozzánk!”

– *Lépjünk még kissé vissza, a gimnáziumi évekhez. Amikor az ELTE fizikus szakát választottad, gondolom, otthon megbeszéltétek ezt a szüleiddel. Mit tanácsoltak? Tulajdonképpen az érdekelne, milyen útravalót hoztál magaddal a családi házból.*

– Gyula! Mióta megállapodtunk ebben a beszélgetésben, azóta töprengek, mit válaszolok majd, ha a családi körülményeimről kérdezel. Miért gondolkoztam ezen? Két és fél éves voltam, amikor a szüleim elváltak. A háború előtt mindketten fizikai munkások voltak. Édesapám a Tungstam műszerésze volt, Édesanyám pedig varrónő. Fiatalon ment férjhez, az első házassága rövid ideig tartott. Férjét a háborúban munkaszolgálatosként kivitték a Donhoz, és onnan már nem tért vissza. Huszonhárom éves özvegyként a Vasas Szakszervezet ifjúsági csoportjában ismerkedett meg édesapámmal. Összeházasodtak, megszülettem, de rövidesen kiderült, hogy a világról alkotott nézetük nem teljesen illik egymáshoz. Anyámban nagyon erős volt a munkásöntudat, és ez megmaradt akkor is, amikor később tisztviselő lett. Édesapám a szociáldemokrata szakszervezeti mozgalomban kapott nevelés hatására értelmiségivé igyekezett válni. A háború után egyik kerületi előljáróságban volt tisztviselő, mellette pedig elvégezte az egyetemet. Jogi diplomát szerzett, a Fővárosi Bíróság elnökeként ment nyugdíjba, valamikor a nyolcvanas évek elején.

Válásuk után Anyám megtalálta a világfelfogásához közelálló új társát. Apám is. Két-két hűgom született az új házasságokból. Anyám párja nagyon okos ember volt, a munkatapasztalaton alapuló gyakorlat mestere, aki a nagyüzemi bőr- és cipőipart igyekezett megteremteni. Édesapám és új párja, aki francia–magyar szakos tanár volt, közvetítette számomra a széles kulturális tájékozódás igényét. Bennem ez a két hatás nem kioltotta, hanem erősítette egymást. Egyszerűen azért, mert bár kétféle stílusban, de a maga módján mindkét szülőpár jót akart az embereknek, és nekem is. Anyám és Apám a válásuk után ugyan a mi esküvőnkön találkoztak először újra, de telefonon tartották a kapcsolatot. Én Anyámmal maradtam, s ha például ő nem tudott elmenni a szülői értekezletre, telefonált Apámnak, aki természetesen elment helyette. Kéthetenként a hétvégét Apáméknál töltöttem. Ott sokat olvastam óriási könyvtárából, történelmi személyiségek életrajzait és sok minden mást is. Apám középkáderként közelebről értesült a hatvanas években zajló átalakítási folyamatról, amit új gazdasági mechanizmusnak neveztek. Édesanyáméknál sokkal inkább társadalmi ideálokról esett szó, hogy mi a helyes, mi az elvszerű. Bizonyosan hatással volt rám abban, hogy fiatal koromtól egészen a nyolcvanas évek végéig hittem, hogy fokozatosan lehet javítani a szocialistának nevezett társadalmi rendszert. Ez a naiv hitem Anyáméktól eredt.

– *Jó, hogy ezt elmondad. Akkor most visszatérhetünk a hivatásválasztásodhoz. Hogyan befolyásolta azt a családi légkör?*

– Mindkét oldalról mindenben támogattak, amire nekem ötletem támadt. Elfogadták, hogy a Radnóti-ba orosz tagozatra szeretnék menni, hogy bár a kémia-verseny nyerteseként simán besétálhatnék az egyetemre, én mégis felvételi vizsgázom a fizikus szakra. Bizalommal aláírták a jelentkezési lapomat annak ellenére, hogy nem különösképpen érdeklődtek a természettudományok iránt.

– Annyit hadd tekintsünk előre a pályámon, hogy a két szülői házban ért hatások következtében életem soha nem szűkült be a fizikára, annak egy részterületére. Mindig is érdekelték a társadalmi kérdések, érdekel az irodalom, és igyekszem hozzájárulni a fizikatörténet homályban maradt pontjainak megvilágításához is.

– *Érzem, hogy itt most a múlt évben megjelent könyved, a Céltudatos bolyongásaim egyik érdekes fejezetére utalsz. Abban Kármán Tódor 1919–1920-as politikai szerepvállalásának okait keresve festesz mögé széles történelmi háttérképet.*

– Jól látod. Engem zavart, hogy Kármán Tódor angolul és magyarul megjelent életrajzaiból is rendre kimarad az 1919–1920-as időszak. Elmondják, hogy az első világháborúban repülőgép-fejlesztéssel foglalkozott, és Asbóth Oszkárral együtt helikopter elvén működő megfigyelőeszköz tervén dolgozott. Majd 1920-ban visszatért Aachenbe az Aeronautikai Intézet és az egyetem Mechanikai Tanszékének vezetésére – írják. Közte mi volt? Ezt ki szokták hagyni az életrajzírói. Mondhatnám, hogy jogosan, hiszen ezekben az években Kármán Tódor nem foglalkozott a fizikával. Én azonban fontosnak tartottam, hogy utánanézzek, miért maradt itthon ezekben az években. Elég gyorsan kiderült olvasmányaimból, hogy szerette volna megvalósítani édesapjának, Kármán Mórnak a közoktatás és tanárképzés rendszerének megújítását célzó egykori terveit, amelynek fókuszában a tantárgyak tudományos eredményeinek elsajátítását megelőzve a diákok személyiségformálása állt. Ám elképzeléseihez a politikai támogatást szerencsétlen helyen és időpontban kereste, végül menekülnie kellett.

– *Maradjunk a te életutadnál. Következik az ELTE, a fizikus szak. Emlékszel a felvételigre?*

– Hogyne emlékeznék! Húsz pont volt a maximum, én 19,5 pontot értem el. Írásbelin nem veszítettem pontot. A matematika szóbelin Kátai professzor úr levont fél pontot, mert bár megoldottam a feladatot, úgy értékelt: „Nem volt elég gyors a reakciója!” Fizikából a felvételiztetőim Károlyházy Frigyes és Jancsó Gábor voltak. Károlyházy azt kérdezte, hogy forgó, vízzel telt pohárban a levegőbuborék hogyan mozog.

– *A fizikus évfolyamotok milyen volt?*

– Negyven-egynéhányan voltunk az évfolyamunkon. Végzés után meglepően sokan maradtunk a kutatásban. Említek neveket, közülük többeket ismerhetsz: Horváth Dezső kísérleti részecskefizikus lett, Kollár János szilárdtestfizikus, rövid-

del akadémikussá választása után hunyt el. Gombosi Tamás űrfizikusként lett híres az Egyesült Államokban, ma is igen aktívan dolgozik.

Érdekes egyéniség volt Ferenczi Gyuri, aki évfolyamunkból a Műszaki Fizikai Kutatóintézetbe kerülve kitalált egy újfajta anyagvizsgálati spektroszkópai módszert, aminek alapján egy műszert is kifejlesztettek, az úgynevezett mélynívó spektrométert. Gyuri az egyetlen olyan kollégám volt, aki, bár részecskefizikából írta a diplomamunkáját, anyagszerkezeti kutatóvá válva mérőeszközt fejlesztett, amit szabadalmaztatott. Ambiciózus, tehetséges menedzser is volt, a nyolevanas évek végén sikeres vállalkozást alapított műszerének fejlesztésére, gyártására és értékesítésére. Oda évfolyamunkból választott több munkatársat. Értett a jó gondolatok célba juttatásához, amihez szintén nagy tehetség kell. Az Eötvös Loránd Fizikai Társulat főtítkáráként ő győzte meg Pungor Ernőt, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság vezetőjét, hogy adjon pénzt a Csodák Palotájára. Gyurira mindig is egyfajta csodálattal néztem. A nyolevanas évek végén, a kilencvenes évek elején már átalakulóban volt az egyetemi fizikusképzés. Akkor lettem az ELTE Fizikus Tanszékcsoportjának a vezetője. Arra kértem őt, segítse az alkalmazásokhoz, az ipari fizikussághoz vezető út beépítését az egyetemi oktatásba. A többekkel együtt írt fizikusképzési tervet több nyilvános vita eredményeként formáltuk. Erre valamennyire neked is emlékezned kell. Olyan nyári gyakorlatokat szeretünk volna ajánlani a hallgatóinknak, amiknek van értelme, amik potenciálisan az egyetem utáni elhelyezkedésre is lehetőséget teremtenek. Az egyik ilyen tanácskozásunkra azután hiába vártuk Gyurit. Telefonon kerestem, s akkor tudtam meg, hogy hozzánk indulva rosszul lett, és kórházba került. Agyvérzést kapott, amit nem élt túl.

Az évfolyamomból az elméleti részecskefizikában nem adódott együttműködő partner. A következő évfolyamokból viszont igen: Hasenfratz Péter és Gnädig Péter kollégáim voltak azok, akikkel a pályám jobban összefonódott.

– *Úgy gondolom, egyetemistaként az Eötvös Loránd Tudományegyetemen kiváló oktatógárdát kaptatok. Kik voltak rád a legnagyobb hatással?*

– Először is Kuti Gyulát kell említenem, aki ma a University of California San Diego professzora, ám akkor még adjunktus volt, több gyakorlatot vezetett nekünk. Az elméleti fizika előadásait is óriási személyiségek tartották. Ma már, a pályám végén tartva, visszatekintve rájuk, össze sem merem hasonlítani őket generációm egyetemi tanáraival, pedig ők is kiemelkedő fizikusok: Horváth Zsolt, Palla László, Kiss Ádám..., hogy csak néhány nevet említsek. De azért, ha a mi professzorainkat sorolom: Marx György, Fényes Imre, Károlyházy Frigyes, Jánossy Lajos, Pál Lénárd... – volt mit tanulnunk tőlük. Tökéletes előadásokat tartottak.

Jánossy Lajos érdekes személyiség volt, a világnézetét igyekezett ráerőltetni a természeti jelenségek értelmezésére. Mind a kvantumfizikában, mind a relativ-

táselméletben minden formulától elvárta, hogy legyen fizikai jelenségbeli megfelelője. A mozgó koordináta-rendszerre áttéréskor a testek valódi összehúzódásáról beszélt a változatlan abszolút térben. Ugyanakkor remek előadást tartott a maxwelli elektromágneses elmélet kísérleti alapjairól.

Marx György előadásai fantasztikusan elegánsak voltak, nála minden a helyén volt, minden lezártnak, befejezettnek hatott. Kuti Gyula gyakorlatain veséztük ki azokat az apró ugrásokat, amiket Gyurka a szépség érdekében megengedett magának. Ebből sokat tanulhattunk. Később, amikor már Marx György előadásaihoz én vezettem gyakorlatot, nagyon jól tudtam használni a korábbi előadásjegyzeteimet. Kristálytisza volt a gondolatmenete. Ugyanakkor előadásain nem derült ki, hogyan lehet azokhoz a számolási gyakorlaton megoldandó feladatot készíteni, kemény munkát hártott a kezdő oktatóra. Nagy hatással volt rám Fényes Imre is a sajátos termodinamikai előadásaival.

Elég jó vizsgázó lehettem, mert Jánossy Lajos és Pál Lénárd is hívott a Központi Fizikai Kutatóintézetbe. Jánossyhoz mentem, aki Farkas Győzőhöz, a nemlineáris foton jelenségek nagymesteréhez irányított. Remélem, a nevét még sokat fogják emlegetni – sajnos néhány éve elhunyt –, mert kollégájával együtt 1992-ben publikált cikkében megadta az elvi alapját az ultrarövid, az attoszekundumos lézerimpulzusok létrehozásának.

– *Aminek megvalósításáért Krausz Ferenc most Nobel-díjat kapott.*

– Igen, Krausz mindig is hivatkozik rájuk, mint akik az elvi stratégiát publikálták. Farkas Győző még fiatalember volt, amikor hozzá kerültem. Sokat tanultam abból, ahogyan egy konkrét problémát meg akart érteni, és ehhez velem számításokat végeztetett. A lényeg a feladatokra redukálódott, amin keresztül a nagy elvek belém rögzülhettek. A nagy elvek! Szeretem őket, de önmagukban, konkrét alkalmazások nélkül nekem nem mondanak túl sokat.

– *A pályakezdő fizikus karrierjét meghatározza, hogy milyen úton indul el, milyen kutatási témát választ. Te nem maradtál Farkas Győző mellett, a részecskefizikát választottad. Miért?*

– Azért, mert Kuti Gyula megkérdezte, nem szeretnék-e nála szakdolgozatot írni. A maga lehengerlően meggyőző stílusában azt mondta, most – tehát 1969-ben – a részecskefizikában olyasmi történik, amiben, ha nem veszünk részt, egész életünkben bánni fogjuk. Nehéz döntés volt. Nem szakmai, hanem lelki szempontból. Hogyan mondjam ezt meg Győzőnek, aki egy évig alaposan bevezetett a kvantumelektrodinamika elemeibe? Elmentem hozzá, elmondtam, megértette a döntésemet.

– *Miért, mi történt a részecskefizikában akkor, 1968–1969-ben, ami Kutit lázba hozta?*

– Látod, ez egy igazán érdekes kérdés. 1968-ban Kuti ott volt egy Bécsben rendezett fizikus világkonferencián, ahol először számoltak be egy Stanfordban végrehajtott kísérletről. Ezért a kísérletért az elvégzői utóbb Nobel-díjat kaptak. Elektronok protonokkal történő nagy energiájú ütköztetéséről van szó. Később ez a kísérlet a „korunk Rutherford-kísérlete” elnevezést kapta. Rutherford a múlt század első évtizedének végén igazolta kísérletével, hogy az atomnak van szerkezete, közepén egy, akkor pontszerűnek tűnt centrummal, amin a besugárzásnál az alfa részecskék jelentősen szóródtak.

Hasonló történt az 1968-as stanfordi kísérletben. Ott a céltárgy mélyen lehűtött folyékony hidrogén volt, aminek protonjaiba az elektron beleütközött. Amennyiben a proton belsejében folyamatosan lenne elosztva a töltés, akkor az ütközésekben részt vevő nagyon kis mennyiségű pozitív résztöltés és a negatív elektron közötti vonzóerő enyhén elfordítaná az ütköző elektront. Ehelyett ebben az esetben is nagyszögű, visszaforduláshoz közeli szóródást észleltek, s emellett még óriási energiavesztéséget. A bemenő elektron energiájánál jóval kisebb volt a kimenőé. Mintha az ott lévő proton „biliárdgolyó” szétesett volna az ütközés során. Az elektronoknak ez a visszaszórása ugyanazt mondta a részecskefizikusoknak a protonról, mint Rutherfordnak az atomról az alfa részecskék szóródása. Hogy a protonnak is vannak kicsiny, pontszerű alkotórészei.

– *Addig erre nem gondoltak?*

– De igen. A részecskefizikai ütközések energiáját növelve, 1950 és 1970 között kiderült, hogy az eleminek tartott részecskék, a proton meg a neutron gerjeszthetők, vannak rövid ideig létezni képes úgynevezett rezonanciáik. Az ütköztetések során megfigyeltek olyan részecskéket is, amelyek csak párban keletkeznek. Ezeket ritka részecskéknak keresztelték el, a természetes környezetben nem fordulnak elő. E felfedezésekkel egyre nagyobb lett, néhány százra nőtt az elemirészecske-erdő. Hogyan kell ezt értelmezni? A részecskefizikusok igyekeztek rendet teremteni. S itt jött segítségükre a matematika csoportelméletnek nevezett ága. Szimmetriákat tételeztek fel, és ennek alapján az elemi részecskék osztályozását sikerült elvégezni. Kiderült, hogy a rendszer, a több száz részecske, felépíthető három elem kombinációjából. Ezt ismerte fel a hatvanas évek elején Murray Gell-Mann, és vele párhuzamosan George Zweig. Zweiggel vitában Gell-Mann azt hangsúlyozta, hogy mindez tisztán matematikai elmélet, az osztályozáshoz szükséges három elemi részecskét nem gondolta valódinak, elnevezte azokat kvarkoknak.

– *A stanfordi kísérlet végül is bizonyította, hogy Gell-Mann kvarkjai a valóságban is léteznek.*

– Igen, de a fizikusok még évekig óvatosak voltak ezt kimondani. A Nobel-díjas Richard Feynman volt az első, aki, amikor a stanfordiak megmutatták

kísérletük adatait, azt mondta, amit itt látok, arról beszél, hogy a protonnak összetevői vannak, nevezzük ezeket partonoknak. Feynman partonmodellje speciális jóslatokra vezetett. Két-három évnek kellett eltelni ahhoz, hogy bebizonyosodjon, Feynman partonjainak tulajdonságai azonosak a kvarkokéval. Feynman 1972-ben eljött a Balatonfüreden rendezett nemzetközi konferenciára, ahol előadásában már a kvark-parton modellről beszélt. Büszkén emlegettük, hogy Balatonfüreden mondták ki először ezt, utána persze rövidesen más konferenciákon is.

– *Ott voltál a balatonfüredi konferencián?*

– Igen, akkorra Kuti Gyula irányításával már megszületett a diplomamunkám, és Gnädig Péteré is. Munkám része lett annak a háromszerzős cikknek, amit a stanfordi kísérlet hatására írtunk, Gálfi Lászlóval és Kutival közösen. Gálfi, Kuti, Patkós a szerzők sorrendje a cikk fejlécén, mivel a mi területünkön ábécésorrendben szokás a szerzőket felsorolni.

– *Mi volt a publikációtok lényege?*

– Amikor a stanfordi kísérletet elvégezték, nem érdekelte őket az ütköző elektronok spinje, a perdülete. Nem próbálták polarizálni, nem helyezték mágneses térbe a hidrogén céltárgyat. Kuti azt mondta, nézzük meg, mi van akkor, ha olyan elektronnalábbal végzünk ütköztetést, amit előzőleg mágneses térrel ráveszünk arra, hogy elektronjainak spinjei egy irányba mutassanak. Ennek az elvi konstrukciónak komoly visszhangja lett. Ezt bizonyították a hivatkozásszámok és a konferenciákon tartott előadások. Sokéves technikai előkészület után egy amerikai csoport el is végezte így a kísérletet. Az újabb kísérletek szépen bizonyították a polarizált elektronoknak a kvarkokkal való kölcsönhatására tett jóslatokat. Kuti Gyula gyors reakcióját követő mérések révén mindez beépült a protonszerkezetről vallott legmodernebb kvantum-színdinamikai elméletbe. Ez az „entrée” óriási szerencse egy kezdőnek. Meggyőzött, hogy jó utat választottam, a részecskefizikában kell tovább mennem, a kvarkok dinamikájával foglalkoznom.

– *Kuti Gyula neve egy kvarkmodellben is szerepel.*

– Cikkünket követően Kuti meghívást kapott az Egyesült Államokba, az MIT-ba, a Massachusettsi Műszaki Egyetemre. Tanszékvezetőnk, Marx György szerencsére el tudta intézni, hogy elfogadhassa ezt a meghívást. Ott a kvantumfizika egyik nagy klasszikusával, Victor Weisskopf-fal együtt kidolgozták a kettőjükéről elnevezett kvarkmodellt. Ez már technikailag jóval részletesebb volt az eredeti kvark-parton modellnél. A budapesti csoport munkája benne volt abban, hogy Kuti megnyerte Weisskopffot, dolgozzanak együtt. Később

Weisskopf vette rá Gyuszit, hogy az MIT-ban kidolgozott úgynevezett „zsákmodellnek” tökéletesítésében vegyen részt. Ebben a kvarkok bizonyos térrészben szabadon mozoghattak, de onnan nem tudtak kijönni. Amerikából hazatérve Kuti elhatározta, hogy ezt a modellt továbbfejleszti. Jó néhány barátomat bevonta ebbe a munkába, Kunszt Zoltánt, Szalay Sándort... Kutinak nagyon erős volt a meggyőzőereje.

– *Elnézést a közbevetésért. Kuti Gyula évfolyamtársa volt az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején, az ELTE-n Kati nővérem is, aki a kecskeméti Bányai Júlia Gimnáziumban érettségizett. Hárman voltak lányok azon az évfolyamon.*

– Kis létszámú, neves fizikusokat nevelő évfolyam volt az övék. Visszatérve a kvarkok zsákmodelljéhez, az nagyon jó klasszikus kép, közbeneső állomás volt a kvantum-szindinamika felé vezető úton. A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján azután az egész társaságunk átváltott az erős kölcsönhatás téridő rácson értelmezett modelljének számítógépes megoldására. Ezek a kutatások mára részletes választ adtak a proton szerkezetére vonatkozó kérdések leg-többjére.

A mi korosztályunknak óriási szerencséje az, hogy a részecskefizikában a hetvenes évek elején elindult egy folyamat, ami azután célba ért a kétezres évek elején. Tehát harminc éven át az elemi részek fizikája egy olyan vonal mentén fejlődött, amibe, ha fiatalemberként bekapcsolódtunk, egész munkásságunkat úgy folytathattuk, hogy egyre érdekesebb és jobb távlatokat nyitó eredményeket láthattunk, és a magunkéit is hozzátehettük. Legértékesebb kutatóveinkben nem szűkölt be előttünk az út.

– *Mit gondolsz, a mai fiatal részecskefizikusoknak lesz majd a tiétekhez hasonló harminc évük?*

– Lehet, hogy már öregember vagyok, és ezért vannak ebben kételyeim. A mai fiatalok arra várnak, hogy az elemi részecskék világának valamilyen új, alapvetően matematikai megfontolásból megsejtett törvényét visszaigazolja a természet. Az alapvető kölcsönhatások standard modelljén túli világról beszélnek, számos elmélet készült a világegyetem nagy részét alkotó sötét anyagra és sötét energiára, csak éppen nincs olyan kísérlet, ami a megfigyelések gazdagításával megszilárdítaná az elképzelést. A standard modellen túli sokféle elmülethez egyelőre nincs megerősítő vagy cáfoló megfigyelés.

– *Ha cinikus lennék, mondanám, hogy könnyű így újabb és újabb elképzeléseket publikálni.*
– Ugyanakkor ez az, ami egyre jobban hiányzik a mai fiataloknak, akiknek el kell döntenüök, rászánjanak-e életükből néhány évtizedet a részecskefizikára, vagy átmenjenek a fizika olyan területére, amelyik most pezseg.

– *Térjünk még kicsit vissza a standard modellhez. 2012 nyarán jött a szenzációs bejelentés, megtalálták a standard modell hiányzó darabját, a Higgs-részecskét. Miért hiányzott ez a modellből?*

– A standard modellben a kölcsönhatásba lépő részecskék szerepelnek, meg közöttük a kölcsönhatást közvetítő erők, amik bizonyos módon hasonlítanak az elektromágneses térre, csak kicsit bonyolultabb a matematikai struktúrájuk. Minek kell ide még egy részecske? Azért, mert ha nem lenne ez a Higgs-részecske, akkor nélküle a standard modell nem „működne”, mert csupa tömeg nélküli részecskét írna le. Ez pedig nincs így, hiszen megmértük, tudjuk, hogy van tömegük. Peter Higgs brit fizikus ötlete volt, még a hatvanas években, hogy kell léteznie egy olyan részecskének, ami magyarázatot ad a többi részecske tömegének eredetére. Úgy kell elképzelnünk a világot, hogy az „tocsog” a Higgs-részecske, a Higgs-bozon csapadékában, kondenzátumában. Az ebben való tocsogástól nyernek az elemi részek tömeget. Különböző erősséggel kapcsolódva a Higgs-bozonhoz, különböző lesz a tömegük.

A standard modell az, amivel világot legegyszerűbben, legkisebb távolságskálák szintjén igyekszünk megismerni. Ez a modell adja pillanatnyilag világnak ezen a méretskálán minden tekintetben kielégítő, kísérletekkel egyező képét.

– *Ha a Higgs-részecske kimutatásával meglett a zárókö, akkor mit kell még finomítani a modellen? Mít jelent az, hogy a standard modellen túl?*

– Vannak „apróságok”, amiket nem értünk. Például a neutrínók, ezek a semleges, az anyaggal alig kölcsönható részecskék nehezen illeszthetők a standard modellbe. A három könnyű, elektronhoz hasonlatos részecske mindegyikéhez társul egy neutrínó. A Napban végbemenő magfúziós folyamatokban elektron-(anti)neutrínók keletkeznek. Ezt már a negyvenes években Hans Bethe a Nap-modelljében leírta, Bruno Pontecorvo pedig kiszámította, hogy mekkora neutrínóáram érkezik a Földre. Nem akarom részletezni, hogy milyen nehéz volt észlelni a Naptól érkező neutrínókat. Ez végül Raymond Davisnek és munkatársainak sikerült. Egyéb sugárzásoktól védett helyen, 2500 méter mélyen, egy dél-dakotai aranybányában elhelyezett úszómedencényi tetraklór-etilénnel megtöltött tartály volt a detektor. S akkor kiderült, hogy a Naptól kevesebb elektron-neutrínó érkezik az elméletben megjósoltnál. Rájöttek, ez csak akkor lehetséges, ha útjuk során az elektron típusú neutrínók átoszcillálhatnak, átalakulhatnak egy másik fajta neutrínóvá. Ez olyan jelenség, amire csak egy magyarázat létezik: a három neutrínó közül legalább kettőnek van tömege. A standard elméletben azonban a Higgs-részecskéhez a neutrínók nem kapcsolódnak, a Higgs-mezőn áthaladva nem kaphatnak tömeget. Egyébként ez az egyetlen biztos tény, ami miatt arra kell gondolnunk, hogy nem elég a standard modell. Túl kell lépni rajta, mondják e terület kutatói.

Vannak még egyéb, válaszra váró kérdések is. Az univerzumban a világitani képes elektromágneses sugárzást kiadó anyag nem elég az ott megfigyelt mozgások értelmezéséhez. Léteznie kell úgynevezett sötét anyagnak, amit műszereinkkel közvetlenül nem figyelhetünk meg, mivel nem bocsát ki elektromágneses sugárzást. A részecskefizikusoknak az a reménye, hogy ezt a sötét anyagot elemi részecskék alkossák.

Elméleti elképzelésekből sosincs hiány. A kísérleti megerősítéshez a részecskefizikusok és a csillagászok, kozmológusok óriási pénzigényű innovatív megfigyelési programokat javasolnak. Kérdés, lesz-e kitartás, ha továbbra sem találnak pozitív jelet? Vajon meddig engedheti meg az emberiség, hogy ezekre a kutatásokra, ezeknek a kérdésekre a megválaszolására komoly pénzüsszeget fordítson?

Ez legyen az új generáció fejfájása, számomra a lényeg az, hogy a hetvenes és a nyolcvanas évek fordulóján kialakult kutatási program eltartott 2012-ig. A program mindig pozitívan egészült ki, soha nem kellett visszamenni a rajtvonalra. Ehhez a kutatásfolyamhoz kisebb-nagyobb problémákat válogatva hozzá tudtam kapcsolódni bizonyos kultúrával, technikával. Ezen a paradigmán belül eredményeket tudtam elérni.

Az előttünk lévő nagy klasszikus részecskefizikus generációnak nem volt az eredmények folyamatos bővülésével táplált hasonló élménye. Marx György és kortársai a részecskefizikát egy átmeneti időszakban művelték. Próbáltak alkalmazkodni ehhez, sok értékes eredményt értek el, érdekességet vettek észre. Bizonyos ponton azonban elfogyott a hajlandóságuk, hogy az újabb megközelítéseket megtanulják. Marx Györgynek megmaradtak a nagyon korai klasszikus eredményei, amelyek révén ő mindig is egyenrangú partnere volt a későbbi fejlődésben szerepet játszó fizikusoknak.

– Tehát szerencsés korszakban lehettél fiatal kutató. Ugyanakkor nem gyökereztél le egyetlen témánál, hanem kedvedre való más irányokba is bedolgozva magad, ott is eredményeket értél el. 2001-ben lettél az Akadémia levelező tagja. Az akkori székfoglaló előadásodnak ez volt a címe: A vákuum változatossága.

Kérdezem: mi változatosság van a semmiben?

– A vákuumot az ürességgel társítjuk, hogy abban semmiféle anyag, semmi energia nincs. A fizika tudománya azonban nem viseli el az ürességet. Mi, fizikusok vákuumnak hívjuk az anyag legalacsonyabb energiájú állapotát, alapállapotát, ami tele van rezgéssel. Egy elektron vagy egy proton valójában ennek az alapállapotnak egy-egy gerjesztése. Ha úgy tetszik, az alapállapot egy gerjeszthető közeg. Amikor melegítjük, ugyanúgy fázisátalakulások mehetnek végbe benne, mint a normál anyagnál. Melegítés hatására megváltozik az alapállapot. Megváltoznak az alapállapotú rezgésben részt vevő objektumok. Például a fázisátalakulásnál elpárologhat a Higgs-mező „töcsája”, s akkor tömeg nélküli részecskék jönnek létre. Ezeknek a

fázisátalakulásoknak a tanulmányozása töltötte ki az életemet, bizonyos mértékben a mai napig is. Kezdődött a kvarkok közötti erős kölcsönhatás változásaival, a kilencvenes évek közepén, majd folytatódott a Higgs-féle kondenzátum elpárolgásából származó következmények kutatásával, német és magyar kollégáimmal együttműködve.

A gyorsulva táguló univerzumunknak korai, forró szakaszában más volt az alapállapota, mint amit ma észlelünk. Az átmenetet kellene megértenünk, földi kísérletekkel, kozmikus megfigyelésekkel igazolnunk. A földi óriás részecskegyorsítóknak egyre nagyobb energiakonzentrációval folytatják az erre irányuló kísérleteket. Mivel a világegyetem lehűlésével ez a folyamat ellenkező irányban zajlik, a földi kísérletek információkat adhatnak a korai, forró univerzum megértéséhez.

Az igazi csodát én abban látom, hogy amíg a részecskefizika időskálái iszonyú rövidék, hogyan lehet az, hogy a 13-14 milliárd éves világegyetemben fennmaradt a vákuumnak nevezett alapállapot. Hogy van az, hogy nem bomlott el? Az alapállapot stabilitási korlátainak megértése egyike a számomra jelenleg legérdekesebbnek tűnő feladatoknak.

– *Térjünk akkor vissza az emberi léptékű világunkba. 1974-ben lettem a Természet Világa tudományos ismeretterjesztő folyóirat szerkesztője, s igyekeztem a rám bízott tudományterületek – matematika, fizika, csillagászat, űrkutatás, műszaki tudományok – művelőinek legjobbait megnyerni szerzőinknek. Ettől kezdve világvonalaink hosszú ideig egymás mellett futottak.*

– Nagyon élesen emlékszem a kezdetre. Sosem gondoltam arra, hogy tudományos ismeretterjesztéssel is foglalkozzam. Az indítás egyértelműen neked tulajdonítható.

– *A Központi Fizikai Intézetben dolgozó sógorom, Solt Gyuri adta kezembe a Physical Review Letters 1975. augusztus 25-i számában megjelent közlemény fénymásolatát, ami-ben a mágneses monopólus detektálásáról tudósítottak. Azt mondta, az ELTE Atomfizikai Tanszékén Marx György tehetséges fiatalokat gyűjtött maga köré, egyikükkel íratni kelle-ne erről cikket. A neved említette. Rábeszéltelek, s te megírtad, hogy a tudomány akkori állása szerint mit kell tudnunk a mágneses monopólusról. Cikked a Természet Világa 1975. novemberi számában jelent meg.*

– A mágneses monopólus detektálása vélelmezett felfedezés volt, ami később nem nyert megerősítést. Egy fantasztikus élmény miatt mégis megmaradt bennem ez az emlék. Akkor az atomfizikai tanszék adjunktusaként fizikus hallgatóknak elektrodinamikai gyakorlatot vezettem, ahol a Maxwell-elméletbe hipotetikus lehetőségként beilleszthető mágnesesen töltött részecske. Az egyik gyakorlat végén odajött hozzám két diák, hogy olvasták a cikkemet a Természet Világában, megtenném-e, hogy beszéljek kicsit többet is a mágneses monopólusról. Haszonelvű, becsvágyó

emberként arra gondoltam, ha el is olvassák az ember cikkét, akkor érdemes ezzel újra próbálkozni. Mellesleg az említett diákok a KFKI kiváló kutatói lettek, mindketten az MTA doktorai.

Kezdtem komolyan venni a tudományos ismeretterjesztést. Kialakult a személyes kapcsolat is közöttünk, ezután gyakran magamtól, máskor a felkérésekre írtam cikkeket a folyóiratotokba.

Több mint négy évtizednyi folyamatos erőfeszítés, közel száz tudományt népszerűsítő közlemény után el kell fogadnom, hogy két klasszikussal, Marx Györggyel és Simonyi Károssal nem vehetem fel a versenyt. Marx Gyurkáról készülök hosszabban írni. Simonyiról, akinek te mutattál be, viszont most mondanék néhány szót.

Bevezető egyetemi tanulmányaim során nem a fizikusoknak szánt Budó-Pócza-könyvből, hanem Simonyi műegyetemistáknak írott *Elméleti villamosságtan* könyvéből tanultam annak a jelenségkörnek az alapjait, amelyről aztán oktatóként a legnagyobb élvezettel tartottam előadásokat. Aztán jött *A fizika kultúrtörténete* a hetvenes évek végén. Szaktudományi pontossága nemcsak a fizikai felfedezések széles körének bemutatásában, hanem azok kultúrtörténeti környezetének megrajzolásában is lenyűgözött.

Óriási öröm volt, amikor 1998-ban – vagy talán 1999-ben – Simonyi Károly nevében megkérdezted, segíteném-e egyfajta első olvasói kontrollal a század utolsó harmadában született legfrissebb felfedezésekkel kiegészülő német kiadás szövegének véglegesítését. Otthonában két találkozásunk volt, amelyek között legjobb tudásom szerint igyekeztem elvégezni a szinte véglegesre csiszolt szövegen néhány korrekciót. Meglepett, hogy Simonyi Károly mérnökfizikusi alkotóként is igazi lelkesedést mutatott a mikrofizika alapvető törvényszerűségei iránt.

Kapcsolatunk érdekes mozzanata, hogy az halála után is folytatódott: 2010-ben a német kiadásból magyarra fordíthattam az egykor általam lektorált fejezetet. Amikor saját szövegeimben irodalmi művek egyes motívumait igyekszem összevetni a fizika legújabb fejleményeivel, Simonyinak a tudomány történetét egységes kultúratörténetbe beágyazó példáját is követem.

– *Nem véletlen, hogy a Természet Világa szerkesztőbizottságának is a tagja lettél. Máig az vagy.*

– Vitán felül ez a folyóirat marad tudományt népszerűsítő erőfeszítéseim centruma. Kiegészítésként jött egy másik vonal is. Marx Gyurka jó kapcsolatot tartott a Népszabadság tudományos rovatával. Palugyai István, majd fiatalabb kollégája, Ötvös Zoltán tudományos újságírók engem is megkerestek, így a rovatukban nekem is jelentek meg írásaim. Később, amikor már ismertebb szakember lettem, a Nobel-díjasokról és eredményeikről is írtam a Természet Világában és a napilapban is.

– Ezt pedig gyakran megtehetted, hiszen abban az időben sorra kapták a Nobel-díjakat a részecskefizikusok.

– Más kollégáimhoz képest bennem talán nagyobb hajlandóság volt a tudomány népszerűsítésére. Viszonylag könnyen fogalmazok, számomra nem nagy erőfeszítés megírni egy nagyobb olvasótábornak szánt cikket a tudományterületem eredményeiről. Egy idő után, megismerve a munkatársaimmal közös erőfeszítéseket a természettudomány közkinccsé tételéért, ez rám is átörökítődött, és ma is egyfajta házi feladatnak tekintem, hogy évente egy cikket küldjek a Természet Világának.

– Majd cikkeket kezdtél írni a fizika és az irodalom meglepő összefonódásairól.

– Nagyon sokat olvasok. Bizonyos idő után érzékenyen figyeltem arra, amikor egy irodalmi műben igazi fizikát olvasok. A természettudomány jelen van mindennapjainkban, beszélünk róla, kutatókkal élünk együtt. Számomra az igazi nagy élmény, hogy vannak olyan írók, akik bizonyos tudományos eredményeket fantáziával, de a tudomány igazságát nem túllépve jelenítenek meg. Szerkesztőkollégátok, Silberer Vera biztatására kezdtem sorba szedni ezeket az olvasmányélményeimet.

Fantasztikusan érdekes, ahogyan Tom Stoppard Árkádia színművében megjelenik az entrópia, a termodinamikának központi fontosságú, nehezen érthető fogalma. A történet a XIX. század elején zajlik. Egy angol vidéki kúriában az arisztokrata kislány beszélget Cambridge-ben végzett nevelőjével. Isten viszonyát tudakolja minden mozgás Newtontól származó abszolút törvényéhez. A kérdések és a költőien adott válaszok tudományosan is igazak, a szerző teljes tájékozottságáról árulkodnak a tudománytörténetben is. Ez engem magával ragadott.

Stoppardnak van olyan, tudtommal nálunk még nem játszott műve, melyben egy kémjátzsma a königsbergi hidak bejárásának híres problémáját is magába foglalja.

– Ami egyetlen gráfelméletbe bevezető tankönyvből sem hiányzik.

– Ebben a műben különböző emberek eltűnésében az egymást elkerülő utak játéka jelenik meg.

Hasonló élményt jelentett Michel Houellebecq *Elemi részecskék* című könyve, habár a szerzőt a világnézete miatt nem annyira szeretem. A könyv címe kihívó, éppen akkor jelent meg, amikor Franciaországban voltam vendégprofesszori meghívással. Nyomban megvettem. Komplikált társadalomrajz, egy ikerpárról szól, akik az élet értelmét keresik. Egyikük elméleti biológus, testvére író. S akkor az irodalmi műben a biológus pontosan elmondja az Einstein–Podolsky–Rosenparadoxont, egy nagyon komplikált fizikai gondolatmenetet. Szép megfogalmazásban, emelkedetten, nem használva fizikus szlenget. Einstein, Podolsky és Rosen

gondolatkísérlete a kvantumelmélet központi paradoxonja. Ma már a kvantuminformatika egyik kiindulási pontja.

Engem a fizika ismerete segített többletélményhez szépirodalmi műveket olvasva. Ezeket az élményeimet elmondtam nektek, ti pedig bátorítottatok, hogy írjam is meg a Természet Világába. Így született meg az említett cikksorozatom. Úgy hittem, lezártam, de utána jött...

– *Hamvas Béla könyve.*

– Igen. Kalandozó olvasóként rátaláltam Hamvas nagyszabású regényére, a *Karneváltra*, s abban fizikus szemmel egy másokat talán meglepő felfedezést tettem. Váratlanul ért, hiszen Hamvas Bélát addig inkább egyfajta misztikus, keleti vallásokhoz kapcsolódó gondolatvilágáról ismerhettem meg. Ezt a regényét is filozófiai alapállásból írta meg, a magyar történelemnek a XIX. század második felétől 1950-ig átívelő izgalmas szakaszait ábrázolva, szerintem ironikusan és kritikusan. Van a könyvben egy viszonylag rövid rész az első világháborúban részt vevő főhősről, Bormester Mihályról. Hamvas az ő életútját „kettéhasítja”, és a főhős egyszerre van jelen az olasz és az orosz fronton. Hamvas leírja a két párhuzamos, egymástól függetlenül haladó életutat, amelynek a vége az önmagával való találkozás, az egységesülés. Ekkor egy új történet jön létre. Mindez olyan, mint a hullámoknak az összetalálkozása, amit interferenciának nevezünk, amikor két hullám összeadódva létrehoz egy egészen másképpen kinéző újat. Hamvasnál is létrejön egy új történet ennek a két pályának az interferenciájából. Ez a történet egy az egyben megfeleltethető a kvantumelmélet Feynman-féle pályáösszeadásos megfogalmazásának. Egy elektronnak két résen való alternatív áthaladását követően kialakuló, úgynevezett kétréses interferenciaképpel teljes analógiában Hamvas a kétsorsos emberinterferencia jelenségét írta le. Erről talán fogalma sem lehetett.

– *Ha már Hamvas Béláról ejtettünk szót, az 1934-ben megjelent Természettudományos mitológia című esszéjében ő így vélekedik:*

„A természettudományos mítosz kezdi elveszteni szellemi hatását, elhomályosul, misztikussá lesz. Mi a misztikus? Elmosódott kontúr, bizonytalan határ. És ugyanakkor erősödik az új, aminek még nincs neve. A lényeg, melynek a megnyilatkozása a mítosz, sohasem szűnik meg hatni. Az egzakt fizikai törvényekben való bizalom megingott: Eddington, Heisenberg, Planck fejezeteket írtak arról, hogy amit „törvény”-nek hívnak, nincsen kizárólagos érvénye. A fizika, vagyis főképp a mechanika volt minden természettudomány legszilárdabb alapja. Ha a mechanika meginog, inog az egész tudomány. Jeans csodálkozva állapítja meg, hogy a modern tudós a legkényesebb kérdésekben kénytelen volt belátni az annyira megvetett filozófusok és metafizikusok igazát: a világ megértése sokkal nehezebb, mint ahogy a tudomány gondolta. De az ember nem adja fel azt, hogy a világot meg akarja érteni. És az ember belép

az új mitológiába, az új szellemi korszakba, ahol az új gondolkodás igyekszik – Planck szavaival élve – az abszolút törvényszerűséget a természetből teljesen kizárni.”

Mit gondolsz erről?

– Ez a Hamvas-idézet jól mutatja a determinisztikus – a kezdeti feltételekkel egyértelműen meghatározott – világ elvesztése okozta zavart a száz évvel ezelőtt kezdődött kvantumkorban. Ez alól a Hamvas által idézett kiváló kutatók sem voltak kivételek.

Ám egy évszázad alatt megtanultunk az alapvetően valószínűségi alapon kialakuló és a bonyolultabb szerveződés irányában továbbépülő világunkban statisztikai eszközökkel elég biztosan tájékozódni. Ma nem kelt ijedtséget, bizalmatlanságot az, hogy a törvények megfogalmazása tendenciákat, várható értékeket és szórásokat tartalmaz. Sőt, például a kaosz jelenségének felfedezésével azt is felismerték, hogy a korábban szigorúan determinisztikusnak képzelt klasszikus törvények sem vezetnek egyértelmű végkifejlethez. Ma arra kapom fel a fejem, ha egy tudományos módszerű vizsgálat eredményét annak bizonytalanságát jellemző adatok nélkül közlik.

Mindezek alapján tényleg elmondható, hogy az abszolút egyértelmű jóslatokra képes tudomány korszakát magunk mögött hagytuk.

Ez a gondolkodásmód fokozatosan átszivárog majd a hétköznapokba is.

– A szépirodalom szeretete és a fizika művelése tehát békésen egymás mellett él benned. Kutatótársaid többségétől abban is különbözöl, hogy szívesen írsz cikkeket, tankönyveket anyanyelveden, magyarul. Hogy csak a Typotex Kiadónál megjelent könyveidet említsem: Bevezetés a kvantumfizikába, korábban pedig a Frei Zsolttal közösen írt Inflációs kozmológia, valamint a Polónyi Jánossal együtt jegyzett Sugárzás és részecskék. Tanulmányköteteid is ennél a kiadónál jelentek meg, Az elbűvölt fizikus és a Céltudatos bolyongásaim. Egyik könyved fejezetcímével kérdezek: „Miért írok tankönyvet, és miért írom magyarul?”

– Tanszékvezetőnktől, Marx Györgytől azt a morált vettük át, hogy alapvetően oktatók vagyunk, ugyanakkor kutatók is, akiknél a nemzetközi láthatóság szigorú követelmény. Az ELTE-n a mesterképzésben, a fizikusok negyedik-ötödik évfolyamán kötelezővé váltak az angol nyelvű előadások. Ezekhez angol nyelvű jegyzeteket, monográfiákat lehet ajánlani. Sokan talán ezért is halogatják, hogy magyarul írjanak.

Amikor a kétezres évek elején tankönyveket írtam, az annak volt a következménye, hogy mint említettem, a kilencvenes években jelentősen megváltoztattuk a fizikus tananyagot. Úgy éreztem, ehhez nekem tankönyvet kell írnom, mintegy vállalva a Marx György *Kvantummechanika* könyvében és Nagy Károly tankönyvsorozatában megnyilvánuló oktatói magatartást. *Bevezetés a kvantumfizikába* címmel megjelent könyvemben elődeimnek axiómákból kiinduló építkezése helyett

egy újfajta, Feynmant követő, kísérletekkel szemléletesebben megalapozott utat választottam. Úgy tűnik, ez elég jól sikerült, mert a könyvem pillanatok alatt elfogyott. Nem tudom, milyen formában lesz ennek folytatása a következő oktató nemzedékben, hiszen nemcsak a nyelv változott meg, hanem a kommunikációs mód is. A jegyzetek pillanatok alatt felkerülnek az internetre, a diákok onnan tájékozódnak, tanulnak, mégpedig a világ vezető egyetemeinek ott elérhető tananyagait használva.

– *A nyelvműveléssel, az idegen szakszavak magyarításával pedig lesz, ami lesz. Holott a természettudomány gyors fejlődésében születő új szavak egy új nyelvújítási korszakot nyithatnak.*

– Kérdés, hogy lépést tudunk-e tartani, minden új fogalomhoz megtaláljuk-e a megfelelő, magyarul is jól hangzó szavunkat. Példaként hadd említsem meg, hogy a Polónyi Jánossal írt tankönyvünkben János, aki nem Magyarországon él, az annihiláció szót használta, amit azután a szerkesztők mindenütt szétsugárzásra javítottak.

– Szétsugárzás. Nagyon szép magyar szó.

– Szép-szép, de talán nem eléggé frappáns. Beszéd közben nekem is gyakran az elektron-pozitron annihiláció jön a nyelvemre.

– *Feladatvállaló ember vagy. Kutatómunkád mellett számos közösséget végzett feladatot is elvállaltál. Felsorolás következik. Patkós András 1989 és 1992 között az ELTE Fizikai Tanszékcsoportjának a vezetője, több évig az egyetem atomfizikai tanszékének vezetője, 1996 és 1998 között a Művelődési és Köznevelési Minisztérium tudományos főosztályvezetője, 2004 és 2007 között az ELTE Bolyai Szakkollégiumának az igazgatója, az Eötvös Loránd Fizikai Társulat alelnöke, majd elnöke, az MTA és az ELTE közös statisztikus fizika kutatócsoportjának a vezetője. Nem hagyhatom ki a sorból, hogy 1987-től a Természet Világa tudományos ismeretterjesztő folyóirat szerkesztőbizottságának is a tagja vagy. Melyikkel kezdjük?*

– Általános magyarázattal kezdem. Az, hogy feladatvállaló, közösségi ember vagyok, a neveltetésem eredménye. Megtanultam, ha valamivel egyetértek, abban meg kell próbálni aktívan, segítő szándékkal részt venni. Korábban is nagyhangú voltam, elképzeléseimet akkor is megfogalmaztam, ha az szembement a többségi véleménnyel. Olyan közösségben éltem a Marx György vezette atomfizikai tanszéken és a vele szimbiózisban működő Nagy Károly vezette elméleti fizikai tanszéken, hogy megnyilvánulásaim semmiféle retorziót nem vontak magukkal, annak ellenére, hogy legtöbbször kisebbségben maradtam a véleményemmel. A rendszerváltozás után Nagy Károly és befolyásos kollégái arra gondoltak, hogy engem kellene megbízni az ELTE Fizikai Tanszékeit koordináló tanszékcsoport vezetésével. S miután ezekben a kérdésekben rendszeresen megnyilvánultam, nem

lett volna erkölcsös, ha visszautasítom a feladatot, mondván: de hát én kutató vagyok! Így azután igent mondtam, elvállaltam.

Más oldalról nézve, legyek őszinte magamhoz, a kutatói, egyetemi tanári minőségemet mindmáig jó nemzetközi közép színvonalúnak érzem, és éreztem már nagyon korán. Ebben van önkritika, de van öndicséret is. Mert nem triviális az, hogy az ember olyan szintre kerül a kutatásban, hogy több évtizeden át, egyenrangú félként tudjon részt venni a nemzetközi szaktudományi kommunikációban. Időnként tudjon újat mondani, időnként pedig kapcsolódni mások felvetéseihez. Ugyanakkor nem tartottam kulcsfontosságúnak az állandó jelenléteimet a kutatásban. Ha tevékenységemtől nem idegen, konkrét cél eléréséhez kérték a segítségemet, nem bújtam el a feladat elől. Úgy voltam vele, a tudományos kutatás ráér, megvár. A rám bízott munka elvégzése után mindig továbbadtam ezeket a pozícióimat. Kivétel ez alól a Természet Világa és az Eötvös Loránd Fizikai Társulat misszióját segítő tevékenységem.

– *A tudomány problémái, vagy a mindennapok gondjaival átszőtt vezetői feladatok jelentettek számodra nagyobb kihívást?*

– A vezetőként vállalt feladataimat éreztem könnyebbnek. Azokat jó megközelítéssel, az együttműködők körének jó megszervezésével sokkal egyszerűbb volt megoldani. Amikor ezekre a feladatokra vállalkoztam, soha nem kételkedtem, biztos voltam abban, hogy képes vagyok megoldani azokat. Minden feladatmegoldásom stílusában a társadalomról vallott felfogásom tükröződik.

– *Hogyan értsük ezt?*

– Például, amikor tanszékcsoport-vezető lettem, az volt a feladat, hogy átalkítsuk a fizikusok képzés tanrendjét, közelebb hozzuk a nemzetközi gyakorlathoz. Szemináriumsorozatot szerveztem, ahol az elméleti fizikai és a laboratóriumi programokat megvitattuk. Az adott területen általam aktívnak és előrevivőnek tartott kolléga elővezetését komoly diszkusszió, olykor nagy viták követték, ami után csak olyan tanrendet fogadtunk el, ami mindenki számára tolerálható volt. Mindig egyfajta horizontális háló kialakítására törekedtem, arra, hogy egyenrangú emberek együttműködésével születhessen végeredmény.

1992-ig már összeállítottunk egy teljes fizika-felsőoktatási programot, beleértve a PhD-képzést. A rendeletileg csak 1994-ben beinduló doktori képzés fizikus-programját is elkészítettük. A Bolyai Kollégiumban már 1993-ban beindultak az intenzív doktori tanfolyamok, ahová neves külföldi előadókat is hívtunk. E programoknak egy része azután beépült az egyetemen a doktoranduszoknak szervezett előadásokba.

Amikor bevezették a 3+2-es, alap- és mesterrészre szétbontott képzést, akkor a kétezres évek elejére kiderült, hogy a mi korábbi tantárgyprogramunk túl

magas színvonalú. Azon könnyíteni kellett, ami több lépésben történt. Mi még abban gondolkoztunk, hogy a magyar egyetemről, az ELTE-ről kikerülő fizikusnak a fizika széles tartományában kell felkészültnek, műveltnek lenni. Nekem, érdeklődő részecskefizikusként meg kell tudnom érteni a statisztikus fizika, a szilárdtestfizika, a kozmológia, a molekulafizika problémáit, ne adj' isten a biológiai-fizikai alkalmazásokat is. Ez utóbbiból sajnos már kicsúsztam.

– *Az elődeiteknél azért ez még így volt.*

– A specializálódás ma már ezt lehetetlenné teszi. A vezető kutatók is egyre szűkebb szakterületre koncentrálnak. A mesterszintű tanulmányokat folytató diáknak már a diploma vagy a doktori témájában kell elmélyülnie, nem kötelező a többivel nagyon foglalkoznia. Ez elkerülhetetlen, de engem elégedetlenné tesz, elszomorít.

Amikor az 1990-es évek második felében elkezdtem a részecskefizikának az univerzum történetéhez kapcsolódó alkalmazásával foglalkozni, ahhoz alapvető ismeretanyagot kellett megtanulnom. Szerencsémre az atomfizikai tanszéken szobatársak voltunk ifjabb Szalay Sándorral, aki ennek a területnek már akkor is egyik specialistája volt. Megmondta, hogyan kezdjem el, mire koncentráljak, milyen alapmunkákat olvassak el. Máig megvannak ezek a könyvek, itt, a polcomon. Amikor azután a nyolcvanas évek közepén korosztályunk fizikusai már rendszeresen megjelentek nyugat-európai és amerikai kutatóintézetekben, ránk csodálkoztak, hogy mennyivel szélesebb körű a felkészültségünk, mint az általuk kiképzetteknek. Ebben mára közeledtünk Nyugat-Európához. Ma már kevésbé látom a tudományterületeken átívelő gondolkodást.

– *Ejtsünk szót az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bolyai Kollégiumáról. Mikor, milyen céllal alakult meg ez a szakkollégium, és egy nehéz időszakában hogyan lettél az igazgatója?*

– Az Eötvös Loránd által 1895-ben alapított, édesapja nevét viselő Eötvös Collegium középiskolai tanárok elitképző intézményeként él az emlékezetünkben. Az intézmény hasonlított az angol, és persze a francia kollégiumi rendszerre, ahol intenzív önképzési és tudományos mentorálási program szerint tanultak a kiválasztott diákok, szigorú számonkéréssel. Ennek az eszménye vezette Horváth Zalánt, aki több évet töltött Írországbán, a Trinity College-ban, és Németh Juditot, aki nagyon jóban volt a régi Eötvös Collegiumban korábban végzettekkel. A rendszerváltozást követően, a kilencvenes évek elején felvetették, hogy az ELTE önálló részrendszereként, hasonló elvárásokkal, hasonló színvonalú kollégiumot kellene alapítani, ami a legkiválóbb hallgatókat felkészíti a természettudományos kutatómunkában való helytállásra.

– *Az 1992-ben megalakuló Bolyai Kollégiumot hol lehetett elhelyezni?*

– Az éppen akkor megszűnő marxista-leninista egyetemnek az Amerikai úton felszabaduló egyik épületét kellett ehhez teljesen újjáalakítani, hogy ott a természettudományi szakok 60-70 diákját befogadó intézmény megszülethessen. Az igazgató és a mentortanárok a tudomány élvonalából érkeztek. Kondor Imre egyetemi tanár lett az alapító igazgató, a szemináriumvezetők között pedig olyan nevek voltak, mint Jánossy András, Mihály György, Szász Domokos akadémikusok, és a rövidesen akadémikussá váló Erdei Anna és Major Péter. Csupa fantasztikus ember! Az alapító okiraton az ELTE akkori rektorának, Vékás Lajosnak az aláírása szerepel.

Kondor Imre személyesen felügyelte az újjáépítés munkálatait, sorban megtárgyalta, hogy a berendezés milyen legyen, a szobákba milyen szekrények, asztalok, ágyak kerüljenek, az előadótermekbe milyen táblák...

– *Honnan volt erre pénz?*

– Az Európai Közösségnek a kelet-európai, volt szocialista országok felzárkózását segítő programjából jutott erre pénz.

– *Kik lehettek Bolyai-kollégisták?*

– Felvételi volt, és van, az Eötvös Collegium híres „fejkopogtatás” rendszerének mintájára, amellyel a jelentkezők alkalmasságáról döntöttek. Az igazgató és a szemináriumvezetők leültették a diákokat, kérdegették őket, beszélgettek velük.

– *Ne feledjük a kérdést: hogyan lettél a kollégium igazgatója?*

– A „túlzottan önálló” kollégium körül szaporodtak a konfliktusok, főleg azután, hogy Kondor Imre átadta az igazgatást Galác András geológusprofesszornak, és a Bolyai Kollégiumot átköltöztették a Nándorfejérvári útra, ahol az ELTE-nek egy szociális alapú kollégiuma működött. Az egyetem rektora, Klinghammer István úgy gondolta, nem kellene ekkora önállóság, és az elitizmus jeleként nem kellene kétágyas szobában lakniuk a Bolyai-kollégistáknak, amikor a többi kollégista emeletes ágyas négyes szobákban van elhelyezve.

– *Elnézést a közbeszólásért, de mi 1962-ben, az ELTE elsőéves egyetemi hallgatóiként 36 fős, emeletes ágyas teremben laktunk a Róbert Károly körúti egykori honvédlaktanyában.*

– Mindenesetre Galác András igazgatót leváltották, s felvetődött, hogy a Bolyai Kollégiumot és a tagjait elsősorban szociális alapon kiválasztó kollégiumot összeolvasztják. A Bolyai Kollégiumnak volt egy professzorokból álló baráti köre, többek között Vékás Lajos, Ádám György, Németh Judit, és engem is meghívtak közéjük. Kihallgatást kértünk Klinghammer rektor úrtól, elmondtuk neki, nem szeretnénk, hogy megtörténjen ez az összevonás. Az ELTE Egyetem téri rektori tárgyalójában

már jó ideje komoly vita folyt erről, amikor Klinghammer tanár úr odafordult hozzám, és azt mondta: – Ha te elvállalod az igazgatóságot, akkor eltekintek a Bolyai Kollégium és a másik kollégium összecsatolásától. Meg kell írnod az új működési, szervezeti szabályzatot, amit ha majd elfogadunk, akkor végre kialakulhat a kollégium rendezett állapota.

Mindez 2004-ben történt. Meggyőződésem, hogy Kondor Imre volt az, aki a rektornak ezt a javaslatot tette. Nem először játszotta el ezt velem, hiszen korábban, 1996-ban is ő javasolt a Művelődési és Közoktatási Minisztériumba főosztályvezetőnek.

– *Talán nem véletlenül.*

– Jól ismer engem, tudta, hogy nemcsak dumálok, hanem képes vagyok progresszív előrelépést megvalósítani. Rendet teremtve elkészítettük a kollégium működési szabályzatát, ami, ha kissé megváltoztatva is, de mindmáig fennmaradt. Megmaradt a kollégium függetlensége, az önálló költségvetésre való jogosultsága, hogy bevételei lehetnek, amit nem von el az egyetem. Hadd legyen büszke arra, hogy én alapítottam meg a kollégium baráti körének ifjúsági tagozatát. Ennek tagja az lehetett, aki a Bolyai Kollégiumot elvégezte és PhD-t szerzett. Ma már nincs ifjúsági tagozat, a PhD-t szerzett kollégisták azonnal a baráti kör tagjai lehetnek, komoly jogosítványokkal: véleményezik az igazgatói pályázatot, az igazgatónak pedig minden évben legalább egyszer az előző évet bemutató beszámolót kell tartania a baráti körnek. Ez tulajdonképpen a vezetés társadalmasítása.

Büszke vagyok arra, hogy egykori kollégistáink közül van már akadémikus, több Lendület-csoportvezető, az Európai Kutatási Tanács (ERC) pályázatán nyertes. Közülük többen az én igazgatói időszakomban voltak kollégisták. Elnézést a birtokos jelző használatáért. Rajtuk kívül több egykori Bolyai-kollégista professzor van Magyarországon, és a határainkon túl is.

Nem szeretném melldöngető optimizmussal lezárni ezt az epizódot, mert volt, amivel elégedetlen vagyok. Nem sikerült tanárjelölt tagokat behoznom a Bolyai Kollégiumba. Megpróbáltam, de nem ment.

– *Miért nem?*

– Talán a diákok önbizalma hiányzott a túl erős követelmények miatt. Talán nem voltam, nem voltunk elég fantáziadúsak, nem tudtunk olyan karrierívet bemutatni, ahol a tanárrá válásban a Bolyai Kollégium szerepet tud betölteni.

– *Ahogy a Bolyai Kollégiumról beszélsz, úgy érzem, nagyon közel áll a szívedhez.*

– Időnként megkérdezik, hogy ma mi látszik a tanterv-átalakításban, a minisztériumi oktatásszervezésben végzett munkámból. Az én oldalamról nézve úgy tűnik, hogy a rendszerváltozásnak egyetlen tartós eredménye a Bolyai Kollégium.

– Az igazgatóságod idején sikerült az extra nehézségű Bolyai-kollégiumi szemináriumokat kreditszerzőnek elfogadtatni. A minisztériumban végzett munkádból mire tekintesz vissza jó érzéssel?

– Minisztériumi főosztályvezetésem idején készítettük el a tudományos teljesítmények értékelésének első sémáját. Rektorhelyetteseket kértem arra, hogy írják meg erre vonatkozó javasataikat, ezekből szintetizáltam azután az elfogadásra felterjesztett változatot.

Előrevivő gondolat volt a tudomány jeles kutatóinak a támogatása, mely a Széchenyi professzori ösztöndíj formájában valósult meg. Ennek a megszervezése is feladataim közé tartozott.

– *Kényes feladat.*

– Igen, mert ez az ösztöndíj azt jelentette, hogy aki ebben részesült, annak majdnem megduplázódott a fizetése. A döntést hozó szakmai zsűrik kialakításában is tükröződtek a nézeteim. Szocialista-liberális kormány volt akkor, amikor a kutatói pályázatokat elbíráló fizikai zsűrinek Pálinkás József professzor lett az elnöke, az orvosi zsűrit pedig Hámori József vezette. Tudtam, hogy a korlátozott számú támogatásról ítéletet hozó szakmai zsűrikben csak megkérdőjelezhetetlen szaktekintélyek ülhetnek, akiknek objektív értékítéletéhez nem férhet kétség.

– *Idősödő tudósként Marx György figyelmének előterébe került a középiskolai fizikatanítás megreformálása. A természettudományok integrált oktatásán dolgozott. Ezzel méhkasba nyúlt. Több akadémikustársa és neves fizikatanárok mondtak erről lesújtó véleményt. Ennyi idő távlatából ma hogyan ítéled meg ezt a munkásságát?*

– Marx Györgynek kiváló kutatói kvalitásai voltak, és ezt elismerte a szakma. Nem értettük, miért fordult el a napi kutatási tevékenységtől, és a hetvenes évek közepétől miért lett számára központi kérdés a természettudományok oktatása. Mi, feltörekvő fiatal kutatók ezt nagyon nem helyeseltük. Szakmai pályám kezdetének idején történt mindez, nem vettem részt azokban a vitákban, amiket Marx György akadémikustársainak ellenérzései gerjesztettek. Engem a középiskolában tantárgyakra bontott tanrendben tanítottak, azt jónak tartottam. Ma, idős fejjel már jobban megértem Marx Györgyöt. Kellett ehhez persze az is, hogy az Eötvös Loránd Fizikai Társulat vezetését elvállalva jobban megismertem a fizikatanáraink gondjait. Elkezdtem gondolkodni, meddig lehet ezt a hagyományos oktatást tovább folytatni.

Gyurkával soha nem működtem együtt az oktatást megújítani igyekvő munkálkodásában. Ez a távolságtartás megmaradt, ma már kicsit sajnálom is, mert érdekes lenne a mai nézeteimet az övéivel ütköztetni. Ma már csak annyit tehetek, megnézem, hogy ő akkor mit csinált. Elmondhatom, hogy azt mai fejjel nagyra

értékelem. Hogy a természettudományok integrált oktatásának szakmai ellenállás, majd vita lett az eredménye, azt én értéknek tartom. Mert megszületett Vermes Miklósnak a klasszikus tankönyvsorozata, ami teljes összhangban volt az én neveltetésemmel, és megszülettek Marx György tankönyvei. Ami pedig a legfontosabb, a tanároknak volt lehetőségük szabadon eldönteni, melyik szerint tanítsanak. Az ellenállásból kompromisszum lett. A Társulatban megismerhettem az integrált oktatás lelkes hívőit és megvalósítóit: Szegeden Papp Györgynét, Balatonfüreden Vastagh Györgyöt, Székesfehérváron Ujvári Sándort...

– *Igen, de minden oktatási reform azon áll vagy bukik, hogy az országban csak néhány tanár, vagy a többség is felkészült arra, hogy aszerint tanítson.*

– A reformnak van egy kifutása, s akkor a versengő irányzatok között állandósul egy arány. A tanárképzésben, ahol a régebbi irányzatok sémái örökítődnek át, megjelennek majd az újak is. Ezek kölcsönhatása jelenthet előrelépést. Mondok erre egy példát. A Marx-féle irányzat első változata mintha eltűnt volna. Ugyanakkor konkrét tartalmi elemei, hogy például az anyag atomosságát hogyan kell tanítani, megjelenik a mai tankönyvekben. Marx Györgynek az atomfizika oktatására vonatkozó elképzelései Finnországban, Németországban, Olaszországban tanítási irányzattá váltak. Hivatkoznak is rá, mint ennek a kezdeményezőjére.

Egyébként ugyanez mondható el Varga Tamás komplex matematikatanítási kísérletéről is.

– *Az is a tanári szöveten bukott el.*

– Szerintem máson. Azon a társadalmi rendszeren bukott el, amelyik nem tudta elviselni, hogy nemcsak egy igazi megoldás van, hanem léteznek másfélék is.

– *Ezzel egyetértek, de azért a halmazelméleti megalapozású matematikának ilyen fiatal korban történő erőltetése...*

– Sok mindent mondhatsz, de változatlanul állítom: hagyni kellett volna, hogy ütközzenek a nézetek, és szerezenek maguknak tábor.

– *Itt ezek az ütközések, mondhatni veszekedések is megvoltak.*

– Miért ment volna ez simábban nálunk, mint Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban? Nem ment simábban. Nehezebben ment. Mert nem lehet demokratikus iskola- és oktatásfejlesztést csinálni nem demokratikus társadalomban. Mert a fizikaoktatás reformjára visszatérve, akkor a viták nem Marx György és Nagy Károly között dőltek el. Ezek a viták végül az MSZMP vezetőinél, Aczél György és Németh Károly között dőltek el. Nem lett volna szabad szakmai vitáknak politikai szintre kerülni.

– Akkor most evezzünk csendesebb vizekre. Marx György tanítványa, Patkós András más-képpen igyekezett segíteni a középiskolai tanári munkát. Lovász László akadémiai elnöksége első ciklusának egyik sikeres kezdeményezéseként említette az Akadémia tantárgy-pedagógiai és szakmódszertani programját. Erről így beszélt: „A szakmódszert erősítő programunkat sikerült megvalósítanunk, nagyobb számú kutatócsoportot bevonva a munkába. Patkós András akadémikus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem fizikus professzora is szívét-lelkét beleadta a program sikeres működtetésébe.”

Hogyan emlékezel erre a munkádra?

– Említettem már, hogy a középiskolai fizikatanítás ügyeihez az Eötvös Loránd Fizikai Társulatban vezető feladatokat vállalva kerültem egyre közelebb. A kétezres évek elején a Nemzeti alaptanterv, a NAT kialakítását kísérő viták a tanárképzésre is kihatottak. A Bolyai Kollégiumban hétféteken egész napos tanácskozássorozatot szerveztünk, ezeken a közoktatás aktuális kérdéseit, a tanárképzés sémáit vitattuk meg. Tanárok, felsőoktatásban dolgozók, oktatáskutatók, minisztériumi tisztségviselők szerepeltek a meghívottak között. A tanácskozásokon jegyzeteltem, és az ott elhangzottakat leírtam a viták során kikristályosodott javaslatokkal együtt. Ennek azután olyan erős visszhangja lett, hogy engem is elkezdtek meghívni a Pedagógiai Kar hasonló tanácskozásaira. Ezeken nyitottabbá váltam arra, hogy elfogadjam, az eötvösi tudóstanár-elképzelésen túllépve, a mai modern világban elsősorban a különböző családi háttérű, széles érdeklődési körű, kommunikációs eszközökből tájékozódó diáksereg formálja a tanári kiválóságra vonatkozó elvárásokat. Ma már nem elég tudni és jól elmondani a szaktárgyunkat. Ettől még nem leszek hatásos tanár. A gyermekkori fejlődést, a családszociológiai háttérrel ismerő, az adott korcsoporttal jól kommunikáló, érdeklődésüket felkeltő tanárok kellene.

Saját kollégáimat is igyekeztem meggyőzni, figyeljünk arra, hogy a mai, nyitott világban nevelkedő diákjainkat már más módszerekkel kell tanítanunk. Az új világ pedagógiai módszereit kidolgozó kutatókat pedig attól igyekszem óvni, nehogy kiradírozzák az oktatásból az eötvösi tudóstanár-ideált. Valamiképpen párosítani kellene az elképzeléseket, hogy a tanárok ne csak a szakmájukban legyenek kiválóak, hanem abban is, hogyan lehet azt az adott gyermek korcsoportnak kommunikálni. Miként lehet a diákjaik érdeklődését felkeltetni.

– *Egyszóval nem véletlenül esett rád a választása Lovász Lászlónak, az Akadémia akkori elnökének.*

– Arra kért, menjek el hozzá, beszéljük meg, elvállalom-e az akkor Szakmódszertani Kutatási Pályázatnak nevezett programban a pályázó kutatócsoportok kiválasztását, a négyéves program vezetését. Gyorsan megegyeztünk, hiszen hamar kiderült, mennyire egyetérttek Lovász László elképzelésével. Ő a pályázattal azt szeretne elérni, hogy legyenek olyan nagyszerű tanárok, mint akik őket tanították a budapesti Fazekas Mihály Gimnáziumban, ugyanakkor nem szabad elfeledkez-

nünk a periférián élő gyermekcsoportokról, az ott jól működő iskolák tanáiraíró sem. Tehát a felzárkóztatást, a kiemelkedés lehetőségét biztosító projektek támogatására is gondolt.

– *Említenél néhány nyertes pályázatot?*

– Támogatást kapott például a Debreceni Egyetem digitális technikára alapozott angol nyelvtanulási módszerének kialakítása. A magyar–román határ közeli szegény kis falvak – Hajdúbagos, Hosszúpályi, Esztár –, többségükben cigány tanulókat foglalkoztató iskoláival együttműködve ötödikes és hatodikos gyerekekből alakítottak ki kísérleti osztályokat. A 71 tanuló több mint fele roma diák volt. Ezeknek a gyerekeknek még a megszerzett minimális nyelvtudás is sokat segíthet későbbi elhelyezkedésükben, munkavállalásukhoz utat mutathat.

Hadd említsek még egy példát a nyertes pályázatokból. Pósa Lajos a Fazekas-gimnázium legendás hírű, első matematika tagozatos osztályának volt a tanulója. Nem a kutatómatematikus pályát választotta, a matematikai tehetségek fejlődését segítő módszerével lett híres. Juhász Péter matematikatanár Pósa módszerét alkalmazta átlagos matematikai képességű tanulókból álló osztályokban. Repülő Iskolának nevezett akciócsoportot szervezett, mellyel az ország sok hátrányos környezetben működő iskolájában tartottak Pósa-módszerrel délutáni bemutató tanórákat. Ezeken az előadásokon országsszerte összesen csaknem háromezer diák vett részt. Juhász Péter ma a Rényi Alfréd Matematikai Kutatóintézet azóta alapított matematikaoktatást kutató osztályát vezeti.

– *Ezek szép példák.*

– Talán a kiemelt példáim azt is megmutatják, hogy miért hiszek a tantárgy-pedagógiában, abban, hogy a modern körülmények között is meg lehet fogalmazni a tudóstanár ismérveit, nevezve a kiváló pedagógust mai szóhasználattal „kutatótanárnak” vagy „mestertanárnak”.

Lassan lejár az időnk, nem gondolod?

– *Azért még kíváncsi lennék egyre-másra. Akkor már csak néhány kérdés következik: milyen munkamódszerrel dolgozol?*

– Mindennap elolvasom a megérkezett cikkeket. Fiatal koromban hetente egyszer jöttek a folyóiratok a D épületi könyvtárunkba, akkor lementem és bújtam azokat. Érdekes fizikai kérdéseket kerestem, amikkel érdemes lenne foglalkozni. Ezután legtöbbször hosszú tanulási időszak következett, hiszen a publikáció gyakran használt olyan fogalmakat, melyek megértéséhez pótolnom kellett matematikai és fizikai ismereteim hiányosságait. Ezután jön a konkrét számítások elvégzésének rabszolgamunkája. Mert hiába van egy nagyon jó ötletem, nem elég azt leírni, a publikációt csak akkor fogadják el, ha ki is dol-

gozom. Idősebb professzortársaim közül sokan kiadják tanítványaiknak ezeket a részletmunkákat. Én nem tudok és nem is akarok leszokni arról, hogy magam végzem el a kisebb számításokat is, mert élvezem. Csoportmunkában természetesen megosztódnak a feladatok, de akkor is minden számítást végignéz az ember, egymást ellenőrizzük.

A jó fizika kompakt matematikai formában kifejezhető. Ha a számolások után valami borzalmasan jön elő, akkor biztos vagyok abban, hogy valahol hibáztam. Ilyenkor ellenőriznem kell, tehát újrakezdem a számolást. Amikor azután „kijön” egy egyszerű alak, annak szépsége az egyszerűség, és ez majdhogynem bizonyítéka is annak, hogy az eredmény jó. Addig kell keményen dolgozni.

Nem sokszor jut el idáig az ember. A kudarc benne van a kutatásban. Vannak abbahagyott munkák. Zavaros dolgok. Féltreteszem. Nyugdíjba megyek, előkerülnek ezek a papírok, a félbemaradt próbálkozásaim. Beleolvasok. Papírkosárba dobom. Mert már magam sem értem.

– *Mai világunkban miben változott a fizikus kutatómunkája, annak jellege?*

– A mi generációnk megtanulta, hogy nemzetközi elismertségű kutatók csak akkor lehetünk, ha eredményeinket publikáljuk. Nem elég egyetemi folyosón mondogatni, hogy nekem is megvolt már az az eredményem, csak nem írtam le. Ma már nincsenek meg nem értett zsenik. Kivételes eset az elvégzett munka eredményének kései elismerése. Egy ilyent azért tudok mondani, Diósi Lajos példáját, aki kísérleti részecskefizikusként „mellékesen” a kvantumelmélet megalapozásának elvi kérdésein dolgozott. Azon, hogy a kvantumfizika, ami a mikrovilág elmélete, hogyan vezet emberléptékű megfigyelésekre. Nemzetközi szaktekintéllyé akkor vált, amikor ez a terület a nemzetközi kutatások fősodrába került.

A kutatást a magányosan dolgozó kutató helyett ma sokkal inkább az jellemzi, hogy van egy főárama, mindenki abba igyekszik valamiképpen belefolyjni. Nem néhány tucat, néha nem is néhány száz ember dolgozik az adott kutatásban, hanem ennél sokkal többen világszerte.

– *Kérdésem éppen erre irányult. Mert például a gravitációs hullámok felfedezéséhez vezető kutatómunkában ezernyi ember működött együtt. Az eredményt közlő publikáción is ennyi kutató neve szerepel. Ki kapja majd ezért a Nobel-díjat? Nem válik ebben a hatalmas, együttműködő rendszerben parányi csavarrá a kutató?*

– Ez valóban egy speciális eset. Vannak nagy „világmegváltó” kérdések, amelyek megválaszolásához az egész nemzetközi közösségnek össze kell fognia. Sok-sok pénzzel hatalmas kísérleti eszközöket kell ehhez építeni. Elmondható ez az Albert Einstein általános relativitáselméletében megjósolt gravitációs hullámok és a Higgs-bozon megfigyelése esetében is. Ezek a nagy kutatási projektek azonban

sok-sok kisebb létszámú műhely munkája eredményeként kristályosodnak ki. Azok tagjaként pedig nem érzi magát az ember parányi csavarnak.

Hadd említsek még egy világgépünket meghatározó nagy kérdést, az anyag-antianyag aszimmetriájára vonatkozó tapasztalást. Amikor ezt a kérdést először felvetették a nyolcvanas-kilencvenes években, a kutatásokban aktívan részt tudtam venni. Úgy érzem, ez a probléma tartósan jelen lesz a részecskefizikai kutatásokban. Az anyag-antianyag aszimmetriájának kozmikus távolságokat átfogó feltérképezése, annak magyarázatát adó elmélet kidolgozása sok munkát ad a ma és a holnap fizikusainak. Bátran állíthatom, hogy ennek az aszimmetriának a megértése létkérdésünk, hiszen az anyag és antianyag szimmetriája esetén világunkat sugárzás töltene ki, és akkor mi biztosan nem léteznénk.

– És akkor ki gondolkozna el ezen!? Tudod, közben azon töprengtem, megválaszoltad-e a feltenni szándékozott kérdésemet, hogy ma elképzelhető-e olyan világgépformáló eredmény, mely korábban egy-egy ember nevéhez kapcsolódhatott: Newtonéhoz, Maxwelléhez, Einsteinéhoz, Heisenbergéhez?

– Néhány fizikus barátom átpártolt a mesterséges intelligenciát kutatók közé. Azt szoktam mondani nekik: gyerekek, akkor lesz majd nem embert utánzó a mostani, algoritmusokat fejlesztő eljárásokat, ha az eszköznek megmutatjátok a bolygók nagyon pontos adatait, magára hagyjátok, és akkor egy abszolút más égi mechanikát ad nekünk, mint Newton három törvénye. Akkor ez mesterséges intelligencia lesz. De amíg csak az emberi világlátást utánozza, tökéletesíti, amíg ugyanazokat a fogalmakat használja – erő, tömeg, gyorsulás... –, amiket mi, emberek találtunk ki a világ megismerésére, addig nem az.

Azt, hogy univerzálisan érvényes törvényszerűségeket későbbiekben is észrevegynének, elképzelhetőnek tartom. De csak óriások vállán állva, ahogyan a híres mondás tartja. Mi történik, ha majd ilyen felismerés születik? Azonnal közzéteszik a világhálón, arról a tudós társadalom nyomban értesül. Ráugrik ezernyi kutató. Nem gondolom, hogy a világ megértéséhez vezető eljárásainkat lényegesen változtató ötletek ezerfős kollaborációkból pattannának ki. De azt elképzelhetőnek tartom, hogy ilyen felfedezések az egymással szorosan együttműködő emberek kis csoportjában szülessenek.

– Az emberben meddig éghet a kutatómunka szenvedélyének tüze? Idős korban is lehet szeretni a tudományt?

– Nyilvánvaló, hogy idős korban csökken az ember munkavégző képessége. De azért még ebben az évben is írtam egy egyszerűs cikket, egyet pedig együttműködésben. A közös cikknél is természetesen végigszámoltam minden képletet. Érzem, hogy ez már lassabban megy, gyakrabban elfáradok, s akkor elvesztem a fonalat.

Kérdésedre tehát a rövid válaszom: igen, lehet szeretni, de már nem megy annyira.

Élvezni tudom azokat a szép eredményeket, amiket mások érnek el. Különös szeretettel szemlélem egykori tanítványaim munkáit. Számomra ma már nem mindig azok az eredmények a legfontosabbak, amiket az én kutatási területemen érnek el. Ugyanúgy érdekel az is, hogy mi minden érdekes és jó jön létre bárhol a fizikában. Nem tudom elképzelni, hogy eljőjön az idő, amikor közönyössé válok a természettudományban zajló események iránt.

– *Sok mindenről esett szó, családod jelenéről alig. Feleséged vegyész...*

– Kutatóként kezdte, a Műszaki Fizikai Kutatóintézetben, majd az Alumíniumipari Tervező és Kutatóintézetben dolgozott. Kezdetben mindketten kutatói pályában gondolkodtunk. Anikó később a kutatásszervezést választotta. Vegyész PhD-fokozata van, annak védésén ott volt Balázs fiunk is. A pocakjában. Balázs matematikus lett, a Rényi Alfréd Matematikai Kutatóintézetben dolgozik, nemrég lett az MTA doktora. Tamás fiunk mérnökinformatikus, ő nem akart kutató lenni, a használható alkalmazások embere. Balázs révén egy egyetemista unokánk van.

– *Akkor fizikusként egyedül maradtál a családban.*

– Fizikusként igen.

(2023. november)

Horváth Florencia

Pihenőpontok az érzékenység útján

Hajdu Levente képeire (2014–2023)

Egy. A fényképész olyan, akár a jó prózaíró, a rutinos kereső, aprólékosan dolgozó szobrász. Egyetlen szeplőre irányítja a figyelmet, de tudjuk, ez a szeplő nincsen arc vagy hát nélkül, a hát vagy arc pedig nincsen ember nélkül. Hajdu Levente képein végigvonul ez a gondolat, figyeljük csak meg a strandoló bácsit vagy a kamera felé futó kutyát. Nem a bácsi lesz igazán érdekes, hanem a fény-árnyék játéka a bőrén, nem a kutya lesz figyelemre méltó, hanem a szeme, vagy a háttérben sejtelmesen nyitva hagyott szobaajtók.

Kettő. „Haza akartam, hazajutni végül.” A képeken csak sejtethető az elindulás és a megérkezés momentuma, a képek az úton levésnek felajánlott áldozatok. „Irtóztató árnyam az udvaron, / Törődött csönd, öreg szülők a házban.” Aki végignézi őket, családlátogatást tesz, miközben ismeretlen arcokkal találkozik, járókelőkkel köt barátságot, a szomszédban letáborozók holmijára vigyáz, miközben azok furdóznak. És megjelenik egyetlen alkalommal az önarckép is, az, aki lenyomatokat készít a figyelmét megragadó gesztusokról, mimikákról, távolról, félig eltakarva örökíti meg önmagát. Szignózza az anyagot, de háttérbe vonul, csupán csak utal jelenléte által a személyes érintettségre. Mesél, de hitelesít is, azt mondja, higgyetek el mindent, első kézből adom át, ott voltam. Sokaknak megadatott, hogy a nagyszüleik konyhájában ülhessenek. Nagy valószínűséggel több hasonlóság volt ezekre a sokakra szegeződő szemek által rögzített pillanatfelvételek és a falakon láthatók között. Közös otthonosság, kölcsönös ismerőség. A múlt és a jelen évezred találkozása valami ízlésfícomos rendben. Kerítések, rácsok, meggyötört arcok, ráncos tekintetek. Felmenők, utódok. Minden itt és mostban ott lakik, ami valaha volt.

Három. Saját nagyszüleinkről emlékeink vagy a családi album alapján élnek képek a fejünkben. Ezek a karakterek számunkra eddig sosem látott alakokként jelennek meg, mégis sokszor tudjuk, kicsodák, némelyiken hasonlatos vonásokat figyelhetünk meg, mozdulatokat és odafordulásokat társíthatunk. Abban a pozícióban találkozunk velük először, ahogyan a fotók mutatják őket, de életre kelnek, megelevenednek képzeletünkben. A beállítás által beleolvashatunk hétköznapjaik történetébe, direkt válaszok nélkül, csupán felmerülő kérdéseinken keresztül. Ásít vagy ordít a kitátott száj. Saját fájdalmát vagy mások örületét mutatja a halántékhoz érintett ujj. Tálal vagy nehezebb időkre lefagyaszt a műanyag dobozba merített villa. A fotók eltávolodnak esztétikai elméletektől filozófiai sémáktól, hangulatokra, érzelmekre irányítják a fókuszot. Bepillantást engednek, visznek magukkal, lelepleznek, összehoznak, összeismertetnek.

Négy. Egyes esetekben nehéz eldönteni, merre haladunk. Ahogy a mindennapokban is sokszor csak utólag jövünk rá, hol tartottunk az előző évben, hol tartunk most, úgy itt is csak Mezőkövesd azonosítása után ismerjük fel Párizst, Szarajevó nyugtázása után vesszük észre Debrecent. És a kettő között annyi minden keveredhet, hiszen egy aluljáró végül is csak egy aluljáró, egyedül az nem mindegy, hova vezet, milyen éghajlaton borul ránk a fényes felszín. Egy szemeteszacskó darabja a villanydróton mindenhol a környezetszennyezés jelképe lesz, de ahol masniformában tekeri a zsinórok köré a nejlont a szél, abban az országban mégiscsak elhisszük, hogy egy kicsit minden szebb lehet. Keverednek az útvonalak, a tájak, az emlékek síkján rajzolja magát újra a térkép.

Öt. Kilenc év alatt fel lehet fedezni a világot és lehet közben végig egy helyben ülni. Kilenc év alatt fel lehet nőni és meg lehet öregedni. Kilenc év alatt kilencszer lehet cégnevet változtatni, székhelyet cserélni. Kilenc év alatt meg lehet szeretni Párizst, el lehet hagyni Mezőkövesdet, kilenc év alatt meg lehet szeretni Mezőkövesdet és elhagyni Párizst. És persze nem mindegy, ez a kilenc év, melyik kilenc év. Nem mindegy, hogy szerelmesek vagyunk-e, nem mindegy, hogy járványhelyzet van-e, nem mindegy, hogy jut-e idő strandolni, vagy csak valahonnan magasból nézve vágjuk a vizet. Nem mindegy, hogy a nap végén, vagy kilenc év után van ott, aki megkérdezné, merre jártunk. Hajdu Levente képei elmesélik, összesűrítik az időt, lezárnak egy utazást azzal, hogy a sok egymást keresztező út után felsorakoznak, most már ők keresztezik a másik útját, a miénket, azzal, hogy itt vannak.

Fenyő Dániel

Lám, jókedveink mivé lettek

Parti Nagy Lajos: Hadd legyenek hűs. Összegyűjtött versek

Egy költői életművet egészében bemutató, gyűjteményes, mondhatni ünnepi verseskötet nem is zárulhatna le szebben, mint ahogyan azt Parti Nagy Lajos *Hadd legyenek hűs* című könyve teszi. A Parti Nagy-olvasás általános tapasztalata, hogy a versek mindig tartalmazzák az önmagukra vonatkozás mozzanatát. Nincs ez másképpen a *Semmi labóra* című verssel sem, amely egyszerű alaphelyzetből indul ki: szilveszter másnapján menthetetlenül tönkrement a konyhai óra. A bencések jelmondatát idéző címben az óra és a latin *labora* (dolgozzál) kifejezés alaki és jelentéstani összecúsúzása is sejteti, az órából egy elmúlt költészet (kisszerűségében is megindító) allegóriája bontakozik ki. A vers egészét a lezárás érzete járja át. A *Semmi labóra* hangulata mentes az új évbe vetett reménykedéstől, január elseje itt csak szilveszter másnapja, telve az elmúlás miatt érzett rezignációval: „Szilveszteri huszárló / trappol avagy gázol a / kis hülye trombitaszóban, / szusszan, elmegy az év, / befordul a sarkon a troli, / azután jól van.” (755.) A versszöveg mögött alig észrevehetően, ám mégis felsejlik József Attila *Altatója*, Parti Nagy költészetének egyik sokat használt, jellegzetes intertextusa. Az idő menetét egykor követő, sőt megszabó tárgy immár kiesett az idő rendjéből, az óra „megbolondul, körbe fut, dadog, / nem azt mutatja, mint életében”, így vitrinek mögé helyezett múzeumi, mauzóleumi tárgygyá változik: „visszarakom rá az üvegfedelelet / lassan, lábujjhegyen, mint egy halottra, / soha le nem bomló műanyag máttól, / s az idő megy magától”. Költői búcsú ez a költészettől, amely egyúttal jelzi, hogy Parti Nagy Lajos milyen pontosan is látja életművének jelenlegi helyzetét.

A helyzet pedig: Parti Nagy Lajos lírája klasszikussá vált. Ez persze örömteli. Noha a szerző már régóta a kortárs irodalmi kánon egyik kitüntetett alakja, a *Hadd legyenek hűs* a kivételes és összetéveszthetetlen életmű meg- és kiérdemelt helyének bizonyítéka. Olyan költészetről van szó, amely bár folytonosan idézi és újraírja a magyar irodalom legjelentősebb alkotásait, a közös kultúrkincs nagy olvasztótégelyeként mindvégig megőrzi autentikusságát. Klasszikusnak lenni ugyanakkor jelentős hátrány is. Sajátosságuk éppen abból fakad, hogy nyelvi megoldásaik olyannyira beépültek az irodalmi köztudatba, az irodalomról való gondolkodáson olyannyira rajta hagyták nyomukat, hogy azt hisszük, anélkül is tudjuk, milyen a Parti Nagy-féle szövegdara, hogy beleolvassunk. Az általános – és téves – benyomás, hogy a klasszikus bármikor megszólíthat minket, és mivel rábízunk magunkat a mindig-ismerős érzetére, sosem fordulunk már felé. Élő klasszikusnak lenni emellett alighanem számos elfoglaltsággal jár. A próza és dráma felé fordulás mel-

lett ez lehet az oka annak is, hogy a kötet utolsó, a költő 2003 óta írt, kötetbe nem került verseit közreadó *Kérdőjel háta* című ciklus jelentős részét alkalmi versek, ünnepi köszöntők, gyászversek és aktuálpolitikai allúziókkal teli, közéleti darabok teszik ki – az írói kötelesség hol jobban, hol rosszabbul sikerült rekvizitumai.

A klasszikusokhoz kétféleképpen szokás közelíteni. Egyfelől a kenetteljes tiszteletadással, ennél azonban kevés dolog áll távolabb Parti Nagy Lajos költészetétől. Másfelől a klasszikusra lehet a meghaladni, átlépni kívánt beszédmódok és poétikák gyűjteményeként tekinteni. (Hogy egy mind ez ideig ki nem aknázott szójátékra hívjam fel a figyelmet: az új esztétikai kódrendszerek, az új irodalmi nyelv kialakulásának ödipális szakaszában ő képviseli a thébai Laiosz királyt.) Az újabb – nevezzük így – korszakküszöböt azonban anélkül lépte át a magyar irodalom a kétezres évek második felében, hogy ehhez különösebben kielezlett esztétikai, poétikai konfliktus társult volna. A Telep Csoport feltűnésekor nem az volt elsődlegesen a kérdés, hogy mi az, ami lezárul, hanem az, hogy miként is jellemezhető az éppen alakulófélben lévő, akkor „új komolyságnak” nevezett költői beszédmódegyüttes. 2017-ben Mohácsi Balázs *Műút*-ban megjelent kritikája, valamint a folyóirat honlapján futó *Kritikus tanulmányok* című hozzászólás-sorozat¹ éppen azért lehetett annyira kielezlett, mert a hozzászólók már történeti távlatában láthattak rá a Parti Nagy Lajos név mint embléma által lefedett, úgynevezett posztmodern költészetre, illetve az elmúlt évek költői köznyelvének alakulására, másrészt addigra már kialakultak e nyelvre érdemben reflektálni képes, a posztmodern irodalomértéstől eltérő beszédmódok. A kritika irodalomolvasási módszerében a fókusz a megszólalás körülményeiről, a „jelölők játékaról” a megszólalás tárgyára, annak politikai, társadalmi, identitásbeli vonatkozásaira helyeződött át, ennek az alakulási folyamatnak lett vesztese Parti Nagy Lajos költészete. A *Hadd legyenek hűs* megjelenése azonban kiváló alkalom arra, hogy ne csak elismételjük és összefoglaljuk a Parti Nagy-olvasás meghatározó irányait – a posztmodern poétikát ünneplő nyelvszemponitú olvasatot, valamint a szójátékot a komolytalankodással azonosító, kultúrakritikai szempontokat érvényesítő „új komoly” értelmezést. A rituális apagyilkosság hevének csökkenésével talán már tétova lépések tehetők annak irányába, hogy érthetővé váljon, mi az, ami ebből a költészetből ma megfontolásra érdemesek hathat, ugyanakkor nem spórolható meg az a munka sem, hogy végiggondoljam – elsősorban magam számára –, miben is áll e költészetnek az utóbbi időben emlegetett elmúlása.

¹ MOHÁCSI Balázs, *Csalogányt boncolni*, *Műút*, 2017/6., 62–69. *Kritikus tanulmányok*, hozzászólók: LAPIS József, MOHÁCSI Balázs, HALMAI Tamás, BAZSÁNYI Sándor, SMID Róbert, TURI Tímea, NÉMETH Zoltán, KULCSÁR Szabó Zoltán, CSEHY Zoltán, NEMES Z. Máriaó, ZELEI Dávid. <https://muut.hu/archivum/tag/kritikusvita> Hozzáférés: 2024. május 20.

Mindenekelőtt azonban érdemes szólni a *Hadd legyenek hűs* koncepciójáról. Parti Nagy Lajosnak már „félta von” megjelent egy gyűjteményes kötete: 1995-ben az *Esti kréta* (Jelenkor). Akkor a szerző az első három verseskötetének anyagát válogatta össze, de tartalmazta már a megjelenésekor fő műként ünnepeelt 2003-as *Grafitnesz* jó néhány, az életmű egészének szempontjából is jelentős darabját. Az akkori kötetből azonban a szerző kihagyott több olyan verset is, amelyek az *Angyalstop*ban még szerepeltek, ezt Bodor Béla így értelmezte korabeli kritikájában: „Parti Nagy műfajilag tiszta lírai életműkönyvet, kötetkompozíciót akart szerkeszteni, amiben a tapogatózás, keresés aktusának nem lehetett keresnivalója.”² Az *Esti krétától* eltérően a *Hadd legyenek hűs* a lírai életmű lehető legteljesebb bemutatása. Amíg a szerzők többsége a reprezentatív kötetekben szereplő verseket válogatják, esetleg módosítanak rajtuk – gondoljunk csak Kukorelly Endre *Mind, átjavított, újabb, régiek* (Libri, 2014) kötetére vagy Térey János *Őszi hadjáratára* (Jelenkor, 2016) – a *Hadd legyenek hűs* közli az eddigi kötetekből kimaradt verseket is. Parti Nagy Lajos továbbá elhagyta az eredeti kötetkompozíciókat is, a versek a keletkezési idejüknek megfelelően, kronologikusan követik egymást. A lineáris szerkesztési mód számos érdekességgel szolgálhat a Parti Nagy-olvasóknak. Bizonyára nem tanulság nélküli, hogy egy-egy alakzat, téma miként formálódik ebben a lírában. A kötetekben eddig nem szereplő *Ring-dal* kiváló példa lehet erre. A szöveg képeinek manierista jellegére ráerősítő négy soros félrímes strófák („Pehelykönnyű túllszoknyájuk / szétterül a székeken, / a balhorog fuvolázik, / a jobbhorog énekel.” [32.]) előtanulmányai lettek az *Angyalstop*ban megjelent *Berendezik a ringet* című versnek, amely formai sűrítésével inkább már kamaradrámák feszültségét idézi – túllszoknyába öltöztetve („pásztorábrándokat / dudálnak egymás kesztyűibe, / szemük sarkában / téblábol a jóság, mint egy túllszoknyás boxoló” [47.]).

A filológusi hajlamok kiélésén túl azonban a kötetet olvasva egyenesen fejlődő életmű rajzolódik ki, amely mentes a látványos poétikai fordulatoktól. Ennek ellenére természetesen történtek elmozdulások az életmű alakulása során. Az *Angyalstop* (1982) és a *Csuklógyakorlatok* (1986) kötetekben inkább kuriózumnak tekinthetők azok a versek, amelyek – visszamenőleg olvasva őket – már valamit sejtetnek a Parti Nagy védjegyévé vált, a nyelvet grammatikai szinten szétszerelő, a töredékességet előtérbe helyező poétikából. Az első két kötet gyakori eljárása a lefokozás: jól ismert műfajokat vagy műformákat a hozzájuk kötődő konvencióktól eltérő, alantasabb témákkal és hétköznapi regiszterrel tölt fel. Ezek részben műfajparódiákként olvashatók. Ilyen például az eddig megjelent kötetekből kimaradt *Alba* című vers, amely „Pfedermann elvtárs” hajnali búcsúzkodását és menekülését örökíti meg, miközben a szere-

▼

2 BODOR Béla, *Iszonyú minden mackónadrág*, Holmi, 1996/8., 1206–1219.

tett hölgy vasutas férje hazatér. De említhető a *Liliom esernyő* is, amelyben az esernyő és a varrógép véletlen, szürrealista találkozása egy 19. századi nyelvhasználatot imitáló tragizáló balladaként íródik újra: „Magos falu-dombon Fekete esernyő / szemit kiguvassza, utánuk kiálta, / égi vásznat hasít rettenetes átka: / Liliom esernyő, téged megátkozlak, / Viola varrógép, téged is átkozlak.” (28.) A szürrealizmus tulajdonságai között szereplő álomszerűség és mitopoetikusság népi, mesei elemeket imitáló keretbe helyeződik át, ennek köszönhetően a vers látványosan jelöli ki a hetvenes-nyolcvanas években az avantgárd hagyományára építő, ugyanakkor attól eltávolodó költészeti paradigma indulását.

A *Szódalovaglás* (1990) a műfaji imitációktól eltávolodva a töredékesség formanyelvi megoldásaival kísérletezett – nagyon is sikeresen. Ebben a versdarabban kapcsolódott össze látványosan a szubstandard versbeszéd és a magyar irodalmi hagyomány mint idézethalmaz, amelyet a személyes vallomások keret fogott össze. A kötetet megjelenése idején leginkább a nyelvi leleményessége, a töredékesség kultuszának újragondolása és a posztmodern értelmezői kereteknek való megfelelése miatt értékelték, ma inkább az autoreferenciális eljárások mögül kirajzolódó alanyiség váltja ki a kritikusok elismerését. A *Grafitnesz* (2003) mint ha a *Szódalovaglás* töredékességét rendezte volna nagyobb, versegésznyi struktúrákba. Újdonsága emellett a fokozott dallamosságban rejlett, a szöveg jelentéssége még inkább kitetté vált a formai konvenciók számára, a rímkényszerből fakadó szócsonkításokkal és egyéb grammatikai, szintaktikai módosításokkal a kötet számos darabja a legteljesebb módon használta ki a nyelv teljesítőképességét. Közülük is kiemelkedő a *Rókatárgy alkonyatkor*, amely a jelölő önkényességét nem csupán metaszinten elbeszélő, hanem egyszersmind azt színre is vivő példás alkotás. Ebben a kötetben kaptak helyet továbbá a különféle dilettáns alakmások, amelyeknek előképeit fellelhetjük a *Csuklógyakorlatok Diletták* című verscsokrában vagy A tengerész-szeretettőlthonban agonizáló Rejtő-hősben, Troppauer Hümérben. A *Grafitnesz*ben találkozunk a megöregedett József Attilával; az 1930-as években költészkedő Tsuszó Sándorral; az *Ulysses* főhősének, Leopold Bloomnak Virág Rudolph nevű édesapjával a 19. századból. Az alakmások közé tartozik még Dumpf Endre, aki a *Grafitnesz* után tizennégy évvel később megjelent *Létbüfében* (2017) önállósult. A kritika visszatérő és különösen találó, bár egyáltalán nem dicsérő jellemzése, hogy a *Létbüfére* tekinthetünk a *Grafitnesz* beszédmódjában újraírt *Szódalovaglásként* is, hiszen a kötet magába sűrítette a Parti Nagy-költészet addig kritikailag elismert eljárásait: a töredékességet, a beszélői én szövegben való létezését, az intertextualitást, a szójátékot, valamint a dallamosság és a jól hangzás elsőbbségét.

Parti Nagy Lajos egyike azoknak, akik a kilencvenes évekre költészetükkel gyökerestül forgatták fel az eleve adott irodalmi beszédmódok működését. Jelentősége éppen ezért nem pusztán a *Hadd legyek hús* több mint hétszáz oldalas gyűjteményének a függvénye. Parti Nagy lírája az irodalmi köznyelv mintaadója lett a kétezres évekre, sokat idézett *bonmot*-i és megszólalásának modalitása kiemelt helyet foglaltak el a rendszerváltás értelmiségének szerep- és nyelvi repertoárjában, ahogyan ez elmondható Esterházy Péter életművéről is. Amiért Parti Nagy Lajos költészete az egyenletesen magas színvonalára ellenére az elmúlt években „süllyedni” látszik, az nem csupán egy új irodalmi nyelv kialakulásával függ össze, a folyamat legalább ugyanennyire az irodalom külügye is. A nyelv, amelynek politikai és poétikai tétje a hagyományos, etikai és ideológiai elköteleződéseiről folytonosan számot adó beszédmódok kiforgatása volt az irónia eszközével, a maga idejében nagyon is relevánsnak számított. Parti Nagy költészete is egy olyan lebontási műveletet hajtott végre, amely az államszocializmusban uralkodó esztétikai rendet törte meg, láthatóvá téve a Nagy László- és Juhász Ferenc-féle patetikus, univerzális humanista megszólalás és moralizáló komolykodás talmiságát, valamint a rendszerváltás utáni piacnyitás blödségét, mindezzel pedig a szabadság érzetének önfeledségét és könnyűségét is közvetítette.

Hogy ez a könnyűség ma sokak számára könnyelműségnek látszik, összefügg egy egész nyelvi-kulturális közeg érvénytelenné válásával: valójában a rendszerváltás értelmiségének szereprepertoárja, és az e repertoárhoz tartozó beszédmódok váltak folytathatatlaná. E költészet megítélésének alakulásából fakad az a tragikus belátás, hogy az arisztokratikusan reflexív viszony, amely önmagát mindig valamiféle külső perspektívába helyezve mond ítéletet tárgya felett, a mai kontextusban immár kevésbé működőképes megszólalási forma. A Parti Nagy-életmű legfontosabb darabjai közé tartozó *Szívlapát* (1999) című verset záró szavak, a gyűjteményes kötet címéül is választott „hadd legyek hús” mint beszélői pozíció mostanra egy olyan politikai valóságállítás martaléka lett, amely a sokszólamúság és az irónia totalizáló hatalom elleni eszközeit saját regresszív gyakorlatában hasznosította újra: a sokszólamúságból a hitelesség relativizációja, az iróniából gonosz cinizmus vált.

A Parti Nagy-féle irónia avulását jelzi, hogy az elmúlt években íródott versekben már nyoma sincs a *Szívlapát* melankolikus-ironikus, de mindenekelőtt cizellált, a kívülállás lehetőségét lebegtető beszédpozíciójának. Indulatosság lépett helyébe, amely távol állt eddig a Parti Nagy-féle lírától: „vitézek mi lehet / szebb dolog a végünknel / értékrendünk sliccét / ne gombolja törvény / [...] / szavazógépészek / orbitális suttyók / azok lettünk kedves / édesanyánk sejhaj” (*Nerének* [738.]). A 2018-ban íródott *Kérdőjel háta* című vers alaptapasztalata szintén a felülnézeti reflexív viszony kialakításának ellehetetlenülése, valamint az emiatt érzett tehetetlenség és a szatirikus gúnyba foglalt indulat: „jön a nemzetvezető, odaszületik

neked kötelezően / repedt kályhára, facebookodra, / viccesen fejbe rúg, hoz ajándék szotyolát, / és meg fogjuk érdemelni, pont, s tényleg lehull, / száraz kunkori dísz, a kérdőjel háta?” (721.)

1997-ben a *Magyar Lettre International* ironia és melankólia tematikájú számában Parti Nagy ezt írta: „a bizonytalanságban való bizonyosság legalább annyira erős hit, mint az, hogy iróniával és iróniában ugyanakkor semmit nem lehet megúszni. A vért, a könnyeket, az életet, a halált, a szerelmet, a szabadságot, semmit abból, ami manapság felsorolva kap némi ironikus felhangot, a kontextus óhatatlanul ironizálja, mely kontextus, nagyon leegyszerűsítve, ez a kor, ez a közeg, ez a világ.”³ A politikai és történelmi kontextus változásával összhangban a Parti Nagy-értelmezésben is felerősödött az igény, hogy azokra az összefüggésekre fókuszáljon, amelyek még iróniával sem megúszhatók. És kétségtelen, költészetében a szójáték mögött mindig felfedezhető „a vér, a könny, az élet, a halál, a szerelem és a szabadság” tematikai csokra. Lírája számot ad a mindennapi nyomorúságról, a remények és vágyak törmelékeiből épült operettvilág kisszerűségéről. Bedecs László a kötetről megjelent kritikájában ennek kapcsán javasolja azt, hogy a szójátékot és az iróniát tekintsük „paravánnak”, amely elfedi e költészet társadalmi-egzisztenciális jelentőségét, illetve a hétköznapi kisemberrel szembeni szolidaritás és együttérzés jeleit. Továbbá Bedecs a dilettantizmussal, hibapoétikával való játékot a rontott nyelv érvényességéért folytatott küzdelemként értelmezi.⁴

A megközelítés kifejezetten szimpatikus számomra is, ugyanakkor kevésbé látom alkalmazhatónak. Ha ugyan más hangsúlyokkal, de Parti Nagy korai költészetére is érvényes a *Grafitnesz*ben megjelent *Dallszöveg* gondolata: „A dallam nem változtat szövegén, / külön sem ez, sem az nem posztulálja, / darált egész, mi úgymond, költemény, // és nincsen honnan kétrét nézni rá, ha / egy test az ég s zizgő örlemény, / dallam s szöveg precíz tükördaraja.” (344.) Az ironia és a poétikai eszköztár „játékszerei” nem valaminek az elfedésére szolgálnak e költészetben, hanem a szövegszervező logika alapelemei. Másfelől az sem mondható, hogy a beszélő különösebben szolidáris lenne az általa színre vitt alakokkal szemben. Általában az adott korszak jellegzetes tömegfigurái kerülnek elénk. Az *Angyalstopban* és a *Csuklógyakorlatokban* a szocializmus konformista kisemberét láthatjuk (*Sheila súlyos, tompa tárggyal; jaj cica*), a *Grafitnesz*ben pedig hiú és felszínes konzumista alakok tűnnek fel, olykor „madártávlatból”, mint a *Turbógrill* vagy *A hawai hó* című versekben, de említhetők még a *Szívlapát* Ladát toló peremléti alakjai, „Zombi s Zombiné”. A Parti Nagy-féle hibapoétikát sem érzekelem valamiféle emancipatorikus gyakorlatként, mint ahogy

▼
3 PARTI NAGY Lajos, *Bűvárkör* (egy oldal ironia), *Magyar Lettre International*, 1997. 24., 63.

4 BEDECS László, *Másért örülünk neki*, *Jelenkor*, 2024/5., 587–594.

azt Bedecs mellett Parti Nagy más kritikusai is látni vélik.⁵ A rontások és a dilettáns versbeszéd műveletei természetesen kiválóan mutatnak rá a nyelvben rejlő produktivitásra, emellett a szöveg dilettánsnak álcázott öröme olykor elbűvölően érzelmes pillanatokhoz vezet. Ezzel együtt is, a nyelvrontás olyan pozícióból történik, vagy legalábbis az olvasásban kiiktathatatlanul jelen van az a tapasztalat, amely mindig érzékeli az elképzelt sztenderd irodalmi nyelv normativitása és a hibás grammatika alkalmazása közötti törést – éppen ebből fakad a rontott nyelv humora. Mindez nem módosít azon, hogy ez a költészet kiváló a maga módján, de jelzi, hogy Parti Nagy Lajos líráját nem a részvét vagy a szolidaritás vágyai mozgatják.

Arra a kérdésre, hogy mi tűnik maradandónak a Parti Nagy-lírából ma, némileg választ adhat a *Létbüfé* recepciójának egyik legneurálgikusabb pontja, Dumpf Endre alakja. A körülötte zajló diskurzus rávilágított egy, a posztmodern szövegszervező eljárások kapcsán eddig kevésbé feltűnő olvasói elvárásra: még a nyelv alapvető retorikusságából építkező, autoreferenciális szövegvilágban is kell, hogy legyen valami nyelv előtti (utáni?, alatti?, feletti? mögötti?), amely szavatolja a megszólalás hitelességét. Dumpf Endre figuráját számos módon közelítették meg értelmezői. Radnóti Sándor médiumként hivatkozott rá, amely a magyar irodalmi hagyomány közvetítőjeként funkcionál,⁶ Smid Róbert pedig amellet foglalt állást, hogy Dumpf a Parti Nagy-lírában mindig is jelenlévő, konstitutív komponens.⁷ A megszólalás hitelességét ugyanakkor nem biztosítja önmagában, hogy Dumpf Endrre szöveg által generált fikcióként tekintünk. Máskülönben Mohácsi Balázs nem tette volna szóvá morális alapú ellenérzéseit,⁸ ahogyan Balogh Gergő sem írná le kritikájában azt a kétségkívül durranó végkövetkeztetést, hogy a *Létbüfé* Dumpfja nem más, mint az európai irodalom és a Parti Nagy-életmű paródiája.⁹ Érdekes, hogy a korábbi dilettánsként olvasható alakmásokkal szemben nem fogalmazódott meg hasonló kritika. Ennek egyik oka az lehetett, hogy csak kisebb ciklusokként, a Parti Nagy-féle versvilág kisszíneseiként szerepeltek. Emellett

5 Krupp József a Parti Nagy-recepció irányainak pazar összefoglalását adja a *Létbüféről* írt kritikájában. KRUPP József, *Herbsttan és körterreise*, Jelenkor, 2018/10., 1179–1185.

6 RADNÓTI Sándor, *Pacsirta-álcás irály*, Élet és Irodalom, 2017. december 15.

7 SMID Róbert, *Kritikus tanulságok 6. Hozzászólás a Mohácsi–Lapis-vitához*, Múút, <https://muut.hu/archivum/27721>, 2018. 03. 27.

8 „A baj, azt hiszem, Dumpf Endrével van, a névvel és a ráépített fikcióval, a létéből következő (igazságtalan?) játékszabályokkal, amelyek preformálják az értelmezést — ott van a szerző, PNL és a szöveg között. A blódlit rá lehet fogni, hiszen buta, dilettáns, ha a kitörő nyelvi erőért dicsérik, ki lehet mögötte bújni. Erre mi szükség van?” MOHÁCSI Balázs, *i. m.*, 69.

9 BALOGH Gergő: *Nyelvautomata*, Alföld, 2018/12., 117–123.

bár ezek a figurák szintén fiktívek voltak, túlmutattak az őket körülvevő immanens szövegvilágon. Az ukrónia segítségével visszahozott József Attila öregkori verseihez, vagy a Leopold Bloom apjának, Virág Rudolphnak az emigráns honfibúval kevert pajzán dalocskáihoz bizonyosan másképp viszonyulunk, másképp olvassuk őket történeti és irodalmi ismereteink okán, mint a Parti Nagy-féle nyelvvara által generált, ontológiailag bizonytalan Dumpf Endre költészetét.

Ez a más pedig az irodalomolvasás antropomorfizáló jellegével áll összefüggésben. A decentralizált, retorizált beszédmódokhoz is szükségszerűen valamiféle arcot rendelünk, a megszólalás hitelessége pedig az arcadás sikerességén múlik. Ezért emelkedik ki az életműből a *Szódalovaglás*, amely a személyesség és az ironikus, szubstandard kifejezésekből, szójátékokból és dallamtapadásokból építkező nyelv megrendítő találkozásaként jellemezhető. A kötet bár lírai töredékek gyűjteménye, egy olyan (ál)narratív struktúrába rendeződik, amely plasztikusan rajzolja ki egy államszocializmus díszletei között élő kisember vergődését. Az itt megalapozott költészet a személyes beszéd, az egzisztenciális létszorongatottságról való megszólalás érvényes és követhető módozatait dolgozta ki. A ma forgalomban lévő alanyi, vallomásos beszédmódokat azonban kísérti annak a veszélye, hogy bezárkóznak saját személyességükbe. Az identitás alapú szubjektivitás őszintesége gyakran érdektelen magánproblémává válhat, a politikai elköteleződések kinyilvánítása pedig poétikai teljesítmény nélkül ritkán többek szimpatikus állásfoglalásnál. Parti Nagy Lajos költészete azonban nem a személyesen keresztül talált meg valamiféle társadalmi vagy politikai közös nevezőt, helyette a művészet autonómiáját képviselve az irodalmi nyelvben mint a leginkább közös kódrendszerben találta meg a személyeset. Olyan beszédmódot alkalmazott, amelyben nemcsak megfér egymás mellett az őszinteség tragikuma és az ironikus szövegszervezés, hanem éppen ez teszi hitelessé a beszédet, amely az intertextualitással, az ironiával, valamint a költői képek egymásra épülő komplex szerkezetével nyílik ki a közös felé. Személyessége univerzális személyesség, amely a költészetének „érthetetlen érzelmességéből”¹⁰ táplálkozik. Parti Nagy életműve két irányú projektként képzelhető el. Egyfelől az irodalmi hagyomány emelkedettségét lefokozó, ironikus műveletként, másfelől pedig az emelkedettség és az érzelmesség hétköznapi világba való visszacsempészéseként értékelhetjük. A *Szódalovaglás* inkább az utóbbi. Vegyünk egy példát, a 179. darabot, amely a kötetben szereplő töredékes szonettkoszorú része (Parti Nagy Lajos költészetének csúcsai egyébként valahol itt, a *Szódalovaglás* szonettjei között található):

▼

10 Bojtár Endre széljegyzete. MARGÓCSY István, *Parti Nagy Lajos: Esti kréta (Margináliák)*. 2000, 1995/10., 52–57., 53.

a távolságot egyhelyben megélem
lágyszuhanásban állok beragadtan
a lifttükör megsokszorozza képem
s nézem magunkat szétszalazhatatlan
remegek érted-e vagy csak egészen
átjár e ketrec remegése rajtam
gyomorszorítani mért elég a félem
eletnyi vákuum melyben felzuhantam
magamhoz s vissza egyirányba félek
ha ellensúlyként felrepítenélek
messze kerülnél pince és terasz
minden közelség végül ennyivé lesz
hát visszaosztom képekké a képet
hogy beragadtam megint az erosz (230.)

A *magamhoz s vissza egy irányba félek* című versben számos József Attila-utalás érzékelhető: az első sor felidézi az *Altatót*, a tükröződés az *Eszmélet* zárlatát juttathatja eszünkbe, a „remegek érted-e vagy csak egészen” egyszerre olvastatja magát a *Dunánál* és Szabó Lőrinc *Semmiért egészen* című verse felől. Ezeknek az allúzióknak ugyanakkor nem az a célja, hogy a művelt olvasó hiúságát legyezgessék, a vers hangoltságának alapvető kellékei. Egy olyan beszédaktus körvonalazódik, amely bár vallomások, vallomásának tárgya a sajátos tükörjátékban rejtőzik. A lift alakzata képes magába sűríteni a zuhanás, az emelkedés, a közelség és a távolság érzeteit. A térszerkezet fraktálosodásával párhuzamosan a beszélő alakja is dezintegrálódik, a lifttükörben megsokszorozódik, ezáltal a megszólított másiknak a nyomát is csak ebben a szétszalazhatatlan énkonstrukcióban találhatjuk meg: „remegek érted-e vagy csak egészen / átjár e ketrec remegése rajtam”. A vallomások beszédmód alapvető ellentmondása jelenik meg itt. A vallomástevő a másikat akarja megszólítani, de a megszólítással a beszélő mindig csak önmagához térhet vissza. A beszélő menthetetlenül önmagába van zárva, akárcsak Babitsnál *A lírikus epilógjában*. A vers mégsem adja meg magát tragikusságban való tetszélgsnek, a zárlat („megint az erosz”) alulstilizáltsága a tragédiát, ezt a metafizikai síkon lévő kivételes, egyedi pillanatot visszavezeti a hétköznapi terébe. A magyar irodalmi hagyomány melankolikus érzelmességét az A. E. Bizottság *Szerelem, szerelem* című dalának blazírtság mögé rejtett szerelmi szűkölése („Már megint itt van a szerelem, / már megint izzad a tenyerem. / Minek? Minek? Minek? Minek?”) hitelesíti. Bonyolultságában is banális szituációk érzelmes irodalmi rejtvennyé tétele – ez Parti Nagy Lajos költészetének egyik legfontosabb jellegzetessége.

Parti Nagy költészetének emberképe a *Csuklógyakorlatok Na szép* című versében írt Rilke-parafrazissal foglalható össze: „Ott belül nagyon kicsikék az összes

angyal” (134.). Nem hiába lett a vers a *Szódalovaglás* mottója, az idézet pedig az életmű különböző pontjainak visszatérő eleme. A *Szódalovaglás* bár számos társadalmi, politikai vonatkozással is bír,¹¹ elsősorban magunkhoz ad kulcsot. A benne működtetett beszédmód gyakran szemantikailag szétszálazhatatlan. A hagyományos költői alakzatok és az irodalmi megszólalás emelkedettségét részlegesen visszavonó alulstilizálás azonban olyan atmoszférát teremtenek, amelyben átélhetővé válnak a létezés édes-bús szépségei. Kivételes pillanataiban, melyből kivételesen is sok van, a Parti Nagy-líra lehetővé teszi, hogy kicsinységünk örömeit és félelmeit az irodalmi hagyomány legnagyobbjain keresztül szűrjük át – ez biztosítja e költészet mindenkori időszerűségét.

(Magvető Kiadó, 2023)

▼

¹¹ „Rettenetes ez az általa birtokolt nyelvi kincs, ez a gyűjtemény, ez az eleven emlékezet – Hésziodosztól Jacques Roubaud-ig sokan megmondták, hogy a költészetnek és az emlékezetnek általában is szoros közük van egymáshoz, de igazán akkor kifejezetten háttorzongató Parti Nagy kötetét olvasni, amikor egy egész ország iparkodik azon, hogy mindent elfelejtsen.” Horváth Iván széljegyzete. MARGÓCSY, *i. m.*, 53.

Sinkovicz László

Kis magyar apokalipszis 2.

Krusovszky Dénes Levelek nélkül

Krusovszky Dénes a *Levelek nélkül* megjelenésekor, a 444.hu-nak adott interjújában fontos referencia- és részben ellenpontként jelölte meg Tar Sándort, pontosabban azt a hagyományt, amelynek ő is metonímiájává vált. „Mostanra már egy fokkal kevésbé jellemző, de egy időben tényleg nagyon erőteljesen jelent meg az a hang, ami a vidéket szimplán csak elnyomorodott, kilátástalan helyként ábrázolta. Ennek voltak olyan irodalmi hagyományai, amiket én is nagyra tartok. Tar Sándor nagyon jelentős prózaírója volt a kilencvenes éveknek, és nyilvánvalóan nem kérdőjelezném meg a novelláiban lévő vidékébrázolást, ami azért ilyen, mert ő ebből a közegből került ki. [...] Egy időben csakis alkoholista, munkanélküli, leszakadó, vályogházban lakó emberekről írtak, miközben nekem az a tapasztalatom, hogy sokkal plurálisabb társadalom működik vidéken is. Én is ilyenben szocializálódtam Hajdúnánáson. [...] Azt látom, van itt egy közép réteg, akiknek van véleménye a világról, kimozdulnak, tartják a lépést a technológiai kultúrával is. A regényeimben is inkább ilyen szereplők jelennek meg, tanárok, hivatalnokok, a helyi értelmiség.”¹ E szerint a *Levelek nélkül* olyan regénynek tűnik, amely a Tartól és a „nyomorpornótól” ismert eszköztárral a vidéki középosztályt tárná fel. S bár az olvasóknak a szerzők saját szövegeikről tett kijelentéseit mérsékelten kell figyelembe venniük, a Krusovszky által felvetett szempontokat érdemes lehet nyomon követni, már csak azért is, mert a párhuzamot Deczki Sarolta,² Tar Sándor monográfusa is felveti.

A debreceni szerző ugyanakkor talán nem a mélyszegénységet, lecsúszottságot szociografikus prózapoétikával, irodalmi nyelven is láttatni tudó hagyományával van jelen itt, hanem épp azzal a regényével, amely leginkább kilóg ebből. A *Levelek nélkül* – a borítószövegén is kiemelt – alapító aktusa ugyanis a *Szürke galambé*-hoz hasonlít: egy viszonylag zárt térben, egy kelet-magyarországi, ám meg nem nevezett városban valami rendkívüli történik. Ez lesz az epicentruma annak az

▼

1 PLANKÓ Gergő, „Krusovszky Dénes: Könnyebb kultúrharcos mítoszokat gyártani, mint elfogadni, hogy nem voltam elég jó”, *Hozzáférés* 2024. 06. 11.:

<https://444.hu/tldr/2023/07/26/krusovszky-denes-konnyebb-kulturharcos-mitoszokat-gyartani-mint-elfogadni-hogy-nem-voltam-eleg-jo>

2 DECZKI Sarolta, „Nincsen kiút a valóságból”, *Hozzáférés* 2024. 06. 11.: <https://www.es.hu/cikk/2023-07-21/deczki-sarolta/nincsen-kiut-a-valosagbol.html>

eseménysorozatnak, amely – a kiváltó ok rendkívülisége ellenére – épp a szereplők hétköznapi valóságából bont ki valamit. A vérzések járvány Tarnál, a tavaszi levélhullás Krusovszkynál csak felfedi azokat a mintázatot, amelyek eddig is ott lappantak a városokban. (A levelek elvesztését itt megelőzi egy kisebb katasztrófa is, a libák tömeges pusztulása, de ennek jelentőségéről vagy jelentéktelenségéről később lesz szó.)

A Levelek nélkül – a *Szürke galambon* keresztül – egy olyan magyar hagyományba íródik be, amelyben jelen van Krasznahorkai László *Az ellenállás melankóliája*, a *Báró Wenckheim hazatér* vagy Térey János *A legkisebb jégkorszak* című szövegei, és persze ott lebeg felette Mészöly Miklós füstfelhője is és a világirodalomból ott áll Camus *Pestis*³ is. E regények mindegyike valamiféle metafizikus nullpontból, a rendkívüli eseményből bomlik ki, és valószínűleg az sem véletlen, hogy a szövegek egyszerre kapcsolódnak – így vagy úgy – a realista és/vagy detektívtörténeti hagyományhoz. Természetesen nagyon különböző fokon és módon.

Fontos különbség azonban, hogy például Krusovszkynál valóban több rendkívüli is történik, ebből végül semmilyen rendkívüli nem bomlik ki: nincsenek vérző hullahegyek, ilyen vagy olyan rendőrségi nyomozás, egy vélt vagy valós messiás megérkezése. Amit az események láthatóvá tesznek, az tulajdonképpen a 2020-as évek bármely (akár referenciális) vidéki városának hétköznapijai, pontosan annyi váratlan vagy hétköznapi eseménnyel, és ezek pont ennyi egzotikus vagy érdekes megfejtésével. A regény kezdetén, az irodalomórát tartó főhőst, Koroknait a már említett tömeges libapusztuláshoz hívják fényképezni. „Amíg a szem ellátott, döglött libák heverték a mezőn, de olyan szép, bizonyos értelemben nyugodt tartással feküdtek ott, mintha épp csak elaludtak volna. Végtagjaik nem voltak kifacsarodva, a tollazatuk nem szürkült be, és nem is borzolódt össze, csőrük enyhén nyitva volt ugyan, de csak mintha sóhajtani akarnának, egyedül a sok tehetetlenül csillogó, szélesre tárt madárszem látványa volt zavarba ejtő.” [LN. 26] A libák halála körüli nyomozás később összekapcsolódik a levélhullás megfejtésének kísérletével, ám végül ez is, mint annyi minden más a regényben, a banalitásba hullik. Az elpusztult állatok semmilyen apokaliptikus víziót nem jelöltek ki, nincs nagyívű megoldás, amely teátrálisan előadható lenne: a libák gazdája az uzsorásoktól félve és félig megőrülve maga pusztította el az állományt. A levélhullásnak sincs valódi megfejtése, ebből sem bomlik ki más, mint a már említett 2020-as hétköznapiság. A regény számára fontosabbnak tűnik az okatlan fakivágások és az ezek köré szerveződő korrupció és vidéki sajtó helyzetének kifejtése, mint az ehhez vezető ok kibontása.

▼

3 DOMJÁN Edit, „A negyedik K.: Krusovszky Dénes *Levelek nélkül* című regényének Camus- és Kafka-vonatkozásai”, Hozzáférés: 2024. 06. 21.: <https://alfoldonline.hu/2023/09/a-negyedi-k/>

„– És?

– Ezek mind a városból lettek kivágva?

– Onnan – dűnnyögte a másik.

– Megkérdezhetem, miért kellett kivágni őket?

– Mert veszélyesek voltak.

– Miért?

– Elhaltak.

Koroknai végignézett a farakáson, nyersen csillogtak a napsütésben a kettészelt törzsek, sehol egy rohadásfolt, sehol egy feltűnő, kiszáradt odvasodás nem látszott rajtuk.

– Megvizsgálták őket? – folytatta a kérdezősködést Csiszár.

– Hogyne.

– Kicsoda?

– Szakemberek.

– Miféle szakemberek?

– Az erdőgazdaságtól jöttek.

– Esetleg lehetne beszélni velük?

– Már elmentek – felelte a fickó, és félrefordított fejével köpött egy nagyot.

Az újságíró egykedvűen bólogatott, *hát persze*, dűnnyögte maga elé, aztán odasétált az egyik rakáshoz, és végighúzta a tenyerét a nyers fán. [...]

– Idefigyelj – nézett Koroknaira zavartan –, te értelmes ember vagy. Tudod, hogy ezt nem írhatom meg. [LN. 315]

A kötet több kritikusa ki is emeli – főként a korábbi, az *Akik már nem leszünk sosem* című regénnyel szembeállítva –, hogy a regényszálak egytől egyig elvarratlanok. „A levélhullás rejtélye mellett a regény cselekményszálai további megoldandó kérdésekkel szolgálnak. Talán a legfontosabb ezek közül Koroknai édesanyja élettörténetének elbeszélése és az ezt övező bizonytalanságok. A tanár édesanyja az elsődleges történet idején már egy öregek otthonában vegetál, majd meghal. A haláláról szóló tudósítás hívja elő a gyerekkorban játszódó, az anya nézőpontjából elmondott betéttörténetet, amely a család egyik tóparti nyaralásának reggelét beszéli el.”⁴ Érdekes azonban, hogy bár a családi rejtély és felfejtése nem, a regényszerkezetbe illeszkedésük hasonló. Mindkét regény közepére ékelődik be egy olyan régebbi idősík, amely kulcsként szolgál(hatna) a jelen megértéséhez. Persze Koroknai anyjának története csak szaporítja a rejtélyeket, míg Lente Bálint magnószalagja megnyugtatóan

▼

⁴ Z. KOVÁCS Zoltán, „Mi romlott el?: Recenzió Krusovszky Dénes *Levelek nélkül* című regényéről”, Hozzáférés: 2024.06.20.: <https://kortaronline.hu/aktual/krusovszky-levelek-nelkul.html>

lekerekíti azokat. Ez a lezáráshány szintén hasonlíthat a *Szürke galamb*hoz, amely a vérzéses járványt alig megnyugtatóan zárja le, vagyis leginkább elfelelji.

Ami tehát a *Levelek nélkül* kelet-magyarországi városában legalább részben ki tud bomlani, nem más, mint a hétköznapok valósága, ezek azonban ritkán sorolódnak a metafizikai regiszterbe, ellentétben az ezt előidéző eseményekkel. És a már fentiekhez hasonlóan a fiatal Szemán bújtatása, megsegítése, az érettségi, a Greta Thunbergéhez hasonló diáktüntetés, a városba érkező budapesti újságírók, a felbolyduló városi közösségi csoportok mind-mind belesimulnak a hétköznapok szürkeségébe, semmilyen egyedülálló vagy rendkívüli nem következik belőlük. „[M]ost lehetne a kivágásra ítélt fákhöz láncolni magukat, de hát nincs már kint az utcán senki, aki erre hajlandó lenne. Túl fáradt mindenki, túl közönyös, túl gyáva. El lehet képzelni, folytatta magában, Harsányi Lénát is befenyítette az apja, a többiek meg behúzták fülüket-farkukat a rendőrségi kaland után. Ahogy a gyerekeken gondolkodott, eszébe jutott Szemán Márk is, vajon mi lehet vele? [...] A végén írt egy rövid e-mailt a srácnak, annyi állt benne csupán, hogy reméli, minden rendben vele, eljutott a nagynénjéhez, és biztonságban van Budapesten.” [LN. 305.] Úgy tűnik, a Krusovszky-regény realizmusában az apokalipszis bár hangsúlyosan megmutatkozik, végül éppúgy telik el, mint szinte bármelyik hétköznap. És talán ettől igazán rémisztő.

Ez a – kissé képzavarnak ható – radikális hétköznapiság azonban Taron és Krasznahorkain kívül mintha John Williams *Stoner* című regényére is rámutatna. Ez szintén egy tanár tökéletesen eseménytelen életét követi, e tekintetben pedig a poétikai tétje talán épp az abszolút banális regényszöveggé formálása. Persze a banálisként való értelmezése olvasó(közössé)gként eltér. A Koroknai testvérében megmutatkozó lokális politikai hatalom, az iskolai igazgatóhelyettes egocentrikus szoborállítási késztetése lehet, csak a 2020-as évek Magyarországnak hétköznapiságához tartozik, és valószínűleg itt sem mindenkiéhez, de talán nem kevésbé revelatív képe ez a társadalomnak, mint az, amely a '90-es évek környékén Tar novelláiban megmutatkoztak.

A felfedés kérdése azonban felveti a cím értelmezésének egy másik lehetőségét is, főleg a rejtélyekkel és a (nem-)megoldásaikkal együtt olvasva. Egy olyan szüzsében, amely sűrűn mintázott nyomozásokkal, titkokkal a levél szó könnyen konnotálja nemcsak a fák lehulló leveleit, de Edgar Allan Poe *Ellopott levelét* is. Azt a levelet, amely épp azzal rejti el magát, hogy nagyon is szem előtt van. Krusovszky levelei viszont nem ilyenek: itt inkább az rejti el a dolgokat, hogy nem igazán van mit elrejteni. Ami rejtélynek, valami metafizikai értelemben is felforgatónak tűnik (ami a detektívtörténetek alapító aktusa is), az vagy nem megfejtethető (mint Koroknai apjának vagy az anyja szeretőjének halála), vagy nagyon is hétköznapi a megfejtése, mint a libák tömegpusztulásának. Ebben az értelemben a *Levelek nélkül* azt is jelölheti, hogy nincs olyan rejtély, amelyet körmönfontan kel-

lene eldugni vagy azt, hogy a rejtély az, hogy nincsen rejtély, vagy, ahogy a regény egyik mottója Camus-tól idézi: „Sok esetben a rejtély az, hogy nincs semmiféle ok.”

S bár Krusovszky regénye messze nem tökéletes, túlírtóságát és más hibáit már több kritikus is jelezte, mégis üdvözítő kísérlet, amely mintha azt a hazai és világirodalmi hagyományt folytatná, melyben a rendkívüli teremt alkalmat arra, hogy a hétköznapi megmutatkozhasson. Am elődjeihez képest Krusovszky mintha valamiféle szintézisre törekedne, regényében egyaránt törekszik a vidék és a középosztály mintázatainak bemutatására. Ugyanakkor talán mégiscsak tévút lehet egy effajta referenciális olvasat. Bár nyilván vannak területek, városok, térrészek, amelyek felismerhetők, a regény deklaráltan absztrahált, hiszen például a centrumot jelentő város sem megnevezett, és a különböző események (diáktüntetés, érettségi stb.) is túl általánosak ahhoz, hogy lokalizálhatók lehetnének, így valójában talán a hangsúly nem ezen, hanem a mintázaton, a mozgásokon van, illetve még inkább talán azon, hogyan sikerül ezeket poetizálni, elvégre, ahogy Tar és minden más előd esetében, irodalmi szövegről van szó, érdemes ekképp is olvasni őket. Ezek alapján pedig nem lehet pontosabb kijelentést tenni a regényről, mint Radnóti Sándor: „Mindenképpen érdemes elolvasni, sok szép és meggondolkodtató része van, de a fősorolt okok miatt kifejezett írói sikernek nem tartom. Kérem a következőt.”⁵

(Magvető, 2023)

▼

5 RADNÓTI Sándor, „A magyar pestis: Krusovszky Dénes: Levelek nélkül”, Jelenkor 66. 12. sz. (2023), 1364.

Varga Zoltán

Tömeg + művészet = tömegművészet?

Gondolatok Noël Carroll A tömegművészet filozófiája című könyvéről

Noël Carroll neve elsősorban azoknak a hazai olvasóknak csenghet ismerősen, akik érdeklődnek a filmtudomány iránt: a szerző tanulmányai vagy könyvfejezetei ez idáig a *Metropolis* filmelméleti és filmtörténeti folyóiratban jelentek meg magyar fordításban. Hála az MMA Kiadó művészetelméleti sorozata, a Pars pro toto keretében megjelent kötetnek, *A tömegművészet filozófiájának*, ezentúl itthon is szélesebb rálátás nyílik az egyik legtöbbet hivatkozott kortárs amerikai művészetteoretikus munkásságára és gondolkodásmódjára. A meglehetősen termékeny professzor fél évszázada igen változatos témákkal foglalkozik, az elsődleges kutatási területét jelentő filmtudományon belül is, legyen szó az avantgárd filmről, vagy éppen a horror filozófiájáról – Carroll érdeklődése azonban egyáltalán nem határolódik le a filmre, vizsgálódásai a művészet és a kultúra jelenségeit tágabban is felölelik.¹ Erről tökéletesen meggyőződhetünk *A tömegművészet filozófiájából*, amelyet Pálfalusi Zsolt kitűnő fordításában vehetünk kezünkbe.

Nem csupán terjedelemre nézvést – kerekén 600 oldalt számlál a magyar kiadás –, de tartalmát illetően is komoly szellemi erőpróba elé állítja az olvasót Carroll eredetileg negyedszázada (1998-ban) kiadott kötete. A szerző igen polemikus alkat, s mint valamennyi rövidebb írásának, úgy jelen kötetének felépítését is meghatározza a szoros elkötelezettség az analitikus filozófia módszertana, érvelésmódja iránt. Nem homályos, „lila” gondolatfutamok dolgoztatják meg a befogadót, éppen ellenkezőleg: Carroll rendkívül erős állításokra, avagy a lehető legkevésbé támadható hipotézisekre igyekszik építeni gondolatmenetét, miközben vitapartnerei állításait minuciózusan bontja premissákra, érveket és ellenérveket ütköztet, szükséges és elégséges tulajdonságokat listáz, cáfolatokat vezet elő. Ebben nemcsak lehengerlően széles körű filozófiai műveltsége segíti, de egy másik markánsan kitapintható szellemi vonzalom is, amely a kognitív pszichológiához fűzi. Carroll az előszóban nem hazudik, amikor arra figyelmeztet, hogy írásmódja fárasztó és szörszálhasogató lesz; az analitikus filozófia kifejtéslogikája és a kognitív magyarázatok fogalomkészlete ugyanakkor egy sok polémiát eredményező, vitára ingerlő tárgykörhöz, a tömegművészet vizsgálatához társul. A könyv tehát legalább annyira „fáraszthatja” az olvasót, mint amennyire szellemileg felvillanyozhatja.

▼

¹ Carroll pályafutásának áttekintéséhez lásd az alábbi ezredfordulós életútinterjút: Privett, Ray – Kreul, James: The Strange Case of Noël Carroll: A Conversation with the Controversial Film Philosopher. *Sensesofcinema.com*. <http://www.sensesofcinema.com/2001/interviews/carroll/> (2024-06-17)

A Carroll-kötet a tömegművészet fogalmának tisztázására és néhány szempont alapján történő vizsgálatára vállalkozik. Nem célja a tömegművészetet védelmébe venni, még kevésbé kárhozotatni (utóbbi amúgy is sokan megtették), hanem megérteni és megértetni szándékozik azt, felfedve létmódját, tanulmányozva lényegét. Carroll elsőként nem a saját tömegművészet-definícióját körvonalazza, hanem a tömegművészetre adott filozófiai reakciók két hagyományát tekinti át. Előbb az ellenséges nézeteket sorolja elő, ennek a „többségi hagyománynak” a boncolgatása adja a könyv legnagyobb egységét (mintegy 160 oldalt), majd azokat a szerzőket vizsgálja, akik „kisebbségi hagyományként” ünneplik a tömegművészetet. Az előbbi csoport legtöbbet emlegetett szakírója Clement Greenberg, de közéjük tartozik a magyar művészetelméletben is jól ismert T. W. Adorno és Max Horkheimer (*A kultúripar szerzőpárosa*), az utóbbiakat képviseli Walter Benjamin (*A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában*) és Marshall McLuhan médiaelmélete. Nem arról van szó, hogy Carroll ízekre szedi a tömegművészetet elutasítók aggályait és boldogon osztja a méltatók álláspontját – a lenézés és a megvetés ugyanúgy kökemény kritika tárgya, mint az utópikus ünneplés. Például a tömegművészet formulaszerűségének stigmáját Carroll éppúgy korrigálja, mint a passzív befogadás téves téziséét, ahogyan azt is pontosan levezeti, hogy miért nem formálják át az észlelést/érzékelést a tömegművészetek oly módon, ahogy Benjamin vagy McLuhan vélelmezte. A tömegművészetrel kapcsolatos elutasítás azon vesszőparipája későbbi fejezetek visszatérő tárgya, miszerint a tömegeket megszólító művek nemkívánatos érzelmi reakciókat váltanak ki, illetve erkölcsileg károsak.

A harmadik fejezet ismerteti meg Carroll saját tömegművészet-meghatározásával. Mi hozza közös nevezőre a ponyvairodalom és a kommersz fotók, a filmek és a tévésorozatok, a képregények és a popdalok világát? A szerző három feltételhez köti a tömegművészetet. Leegyszerűsítve: olyan alkotásokat foglal magába, (1) amelyekből több példány létezik, (2) amelyeket tömegtechnikával állítanak elő és terjesztenek, ennél fogva egyidejűleg egyszerre több helyre eljuttathatók, és (3) amelyek a közönség legrészesebb rétege számára hozzáférhetőek, vagyis nem igényel speciális képzettséget a befogadásuk. Carroll szerint ezeknek a tényezőknek az együttállása révén jön létre a tömegművészet. Amely sok tekintetben „rég” és „új” szintézise: a második feltételből adódóan történeti fejlemény, a modern ipari forradalom és az elektronikus technológiák terméke (s tehetjük hozzá, a kortárs digitális világban virulensebb, mint valaha); ugyanakkor kötődik is a tradíciókhoz, amennyiben hagyományos művészeti formákat vesz át vagy visz tovább, legyen szó előadói, ábrázoló vagy elbeszélő művészeti praxisokról.

Carroll bár *expressis verbis* vizsgálni jött a tömegművészetet, nem védeni, de indulatoktól mentes józan érvelésmódja is segít megérteni, hogy a tömegművészet értékesebb, mint ahogyan a legtöbben korábban gondolták (vagy gondolják mindmáig). Továbbá több helyütt olyan állításokat is tesz, amelyek akarva-akarat-

lan megemelik a tömegművészet ázsióját – ha figyelembe vesszük például, hogy a közérthetőség nem zárja ki a komplexitást és a szofisztikáltságot (és viszont: egy bonyolult műalkotás nem feltétlenül értékes csak azért, mert „nehéz”), a közönség mentális bevonódása a narratívába pedig eleve kizárja a passzív befogadási módot (a tömegművészet döntő része narratív jellegű).

A tömegművészetet Carroll rendre a huszadik század másik emblematikus művészettípusával, az *avantgárd*dal állítja szembe, amelyet logikai és történeti ellenpólusként tételez, noha a szerző sem tagadja, hogy – korlátozott – kölcsönhatás van a két nagy terület között. Meggyőző ez a szembeállítás, de amiatt hiányérzete lehet az olvasónak, hogy Carroll alig említi a se tömegművészetnek, se avantgárdnak nem tekinthető kanonizált vagy klasszikus művészettípust.² Márpedig ezt a tárgykört érdemesebb lett volna jobban tisztázni, és nem csak azért, mert itt-ott Carroll is deklarálja, hogy a szépirodalmi érték és a tömegművészeti státus nem zárja ki egymást (példa erre Charles Dickens vagy Jane Austen életműve). Egyéb keretekben is szívesen olvasnánk még a tömegművészet pozíciójáról: ilyen a történelmi kontextusoktól függetlenül mindig is létező populáris művészet, s ilyen a tömegművészetet is magába foglaló tömegkultúra kérdése (utóbbiba tartoznak például olyan tévémsorok – vetélkedők, talk show-k –, amelyek művészetként aligha kategorizálhatók, viszont kultúraformáló tényezők).

A könyv második felének témái Carroll által is bevallottan nem csak a tömegművészet sajátos jellemzői: egy-egy fejezet foglalkozik az érzelmek, az erkölcs és az ideológia kérdésével. Míg a tömegművészet és az érzelmek összefüggéseinek alapos vizsgálata mellett – figyelembe véve a befogadhatóságra vonatkozó kitélt – lehet érvelni, hogy a kötet kihagyhatatlan része, úgy érzem, a további témaköröknek egy másik kötetben lenne, lett volna a helye optimális esetben. Még akkor is, ha érdemi felvetésekben és elmés megfigyelésekben ezek a fejezetek sem szűkölködnek. Öröndetes például, ahogyan a szerző kifogja a szelet azoknak az ideológiakritikusoknak a vitorlájából, akik (kis képzavarral élve) minden bokor mögött az elnyomás és kizsákmányolás jeleit keresik (és úgy hiszik, meg is találják), jóllehet – figyelmeztet Carroll – még a tömegművészet alkotásai sincsenek csordultig átítatva ideológiával, amely szerinte csak bizonyos retorikai eszközök használatával artikulálódik.

Carroll egy ponton megjegyzi, hogy szerinte a tömegművészet mennyiségi fokozódása várható. Ez a jóslat nem is lehetett volna pontosabb, ma már a digitális platformokon nyolcmilliárd potenciális befogadóért versengenek a tömegművészeti produktumok. Noël Carroll könyve tehát mit sem veszített aktualitásából:

▼

² A három művészeti szféra ellentéteinek és összefonódásainak rövid áttekintéséhez gondolatébresztőként lásd: Almási Miklós: *Anti-esztétika. Séták a művészetfilozófiák labirintusában*. Helikon, 2003. A Mai művészet hármas univerzuma című fejezet: 11–19.

egynémely hiánya vagy aránytalansága mellett, illetve kifejtésmódjának komplikáltsága ellenére is nemcsak megérteni segít a tömegművészet mibenlétét, de hasznos támpontokat adhat a benne rejtező – ne vonakodjunk kimondani – értékek felfedezéséhez is.

(MMA Kiadó, 2023)

Soproni András

Fordítónapló Vjacseszlav Szereda emlékére

Újsághír: 2024. július 25-én elhunyt Vjacseszlav Tjimorefejevics Szereda,
a magyar irodalom kiemelkedő orosz fordítója

Kedves Szláva, mióta pár napja itt hagytál bennünket, szinte folyton rád gondolkok. Felidézem találkozásainkat, olvasom e-mail-váltásainkat, az SMS-einket. Te a magyar irodalom orosz fordítójaként emelkedtél a legjobbak közé, és mint ilyenről, mások már megemlékeztek rólad. Én itt most arról szeretnék beszélni, ami az üzenetváltásainkból kiderül: hogy mennyi segítséget kaptam tőled mint az orosz irodalom magyar fordítója.

Persze, számtalan eset volt pályám során, amikor anyanyelvű orosz segítségét kértem, de te abban különböztél mindenki mástól, hogy a magyar nyelv és irodalom páratlan ismeretével, a régebbi és a kortárs magyar irodalom briliáns fordítójaként képes voltál mindkét irányból ráérezni a feltett kérdés minden rétegére.

Mi tagadás: borzasztóan irigyeltelek – és ezt nem is titkoltam előtted –, hogy olyanokat fordíthatsz, mint Esterházy Péter, Nádas Péter, Krasznahorkai László, te pedig elmondtad: feltett szándékom, hogy bemutassad az orosz olvasóknak és íróknak (!), hogy ilyen sűrű szövegű írásmód is létezik.

Első ízben akkor találkoztam a neveddel, amikor a Móra Ferenc Könyvkiadótól megbízást kaptam, hogy többedmagammal fordítsuk le a *Hiányzó lapok 1956 történetéből* (1993) című dokumentumgyűjteményt, amelynek egyik szerkesztője te voltál. Ez a kötet azóta is a legújabb kori magyar történelemkutatás alapműve, és nekem – akinek ötvenhat nem papír- és betűhalmaz – fontos tájékozási pont.

Ezt követően is sokat hallottam rólad, főképp közös barátainktól – Voronkina Tányától, a magyar irodalom másik fordítójától (ő is odaát van már), Gránicz Pistától, az orosz irodalom és az irodalomelmélet szakértőjétől és feleségétől, Nágjától (akikkel bizonyára már szintén újra találkoztál, üdvözlöm őket), de személyesen csak 2015 áprilisában, a könyvfesztiválon ismerkedtünk össze. Azóta számtalan alkalommal töltöttünk együtt emlékezetes órákat, például a MEGY fordítói hétvégéin, ahol mindig elválaszthatatlanul ott ültetek egymás mellett párodal, a holland–magyar, magyar–holland fordító Alföldy Marival, aztán a balatonfüredi Fordító Házban és magántársaságban, mint legutóbb, Szilveszterkor, amikor már tudni lehetett, hogy aligha érsz meg újabb Újévet.

Első ízben akkor fordultam hozzád, amikor az Európa Könyvkiadó vállalta, hogy megjelenteti – az amúgy feledésre ítélt – *Bűn és bűnhődés* fordításomat.

Amint – ki tudja, hányadszor – újra olvastam a szöveget, a kulcsjelenetnél valahogy beleragadtam a mondatokba, és nem állt össze a félelmetes belső monológ íve. Talán a szillogizmusok szabatosságát hiányoltam – ami egy belső monológnál egyáltalán nem szükségszerű. Úgy éreztem, a gondolatok nem fűződnek elég szorosán egymáshoz, amíg Raszkolnyikov kimondja a félelmetes – mert pozitív és negatív irányban egyaránt értelmezhető – mondatot: „Nincs semmiféle korlát”. Ekkor fordultam hozzád, és te pár mondattal kitöltötted a hézagokat, ezután elég volt néhány kisebb szórendi változtatás, egy-két betoldás és igazítás, és a szöveg egyértelművé és világossá vált.

A következő eset Jozsif Brodskij *Karácsonyi versek* című kötetének fordítása volt. Brodskij stílusára jellemző, hogy a kristálytisza logikájú helyek közé roppant bonyolult, enigmatikus sorok keverednek. Így jártam a *Fagyott tejeskása a part... kezdetű* darab utolsó pár sorával, amihez végül a te magyarázatod adott kulcsot:

Túl a falon hívón
bolygatja fülem – parasztot a csillag, a Jel –
egy ujj pöttyögése álmos pianínón,

mintha amott valaki olvasni tanulna, s szótagol,
nem is: csillagtudományt, s betűzi rovások
közt neveinket, ott, hol nem vagyunk: ott, ahol
az összeg – eredménye kivonásnak.

– Mi sem egyszerűbb – válaszoltad a kérdésekre. – Hol szokás olvasni a neveinket, ahol nem vagyunk? Na, látod, a temetőben. És a síron a két szám a kötőjellel olyan, mint egy kivonás, az eredménye pedig az élet maga.

Volt még vagy féltucat hasonló bölcs megfejtésed, de a legemlékezetesebb segítséget akkor kaptam tőled, amikor Balatonfüreden, a Fordítóház kertjében valóságos szimpóziumot hívtál össze, hogy megvitassuk a kötet legterjedelmesebb és egyben legnehezebb darabját, a *Szónoklat a kiömlő tejről* címűt. A résztvevőkkel – rajtad kívül Hetényi Zsuzsa, Olga Szerebrjanaja, egyszer-egyszer feleségem, Tánya volt ott – mintegy három óra hosszat rágtuk sorról sorra a verset, míg végre úgy éreztem: most már be tudom fejezni, és le tudom adni a kiadónak.

A következő nagy falat a Puskin-versgyűjtemény volt. Amikor Puskit fordítani kezdtem, eszem ágában sem volt, hogy ebből kötet lehet. Hogy az lett, abban neked is részed volt: legalább három levélben – és többször is élőszóban – vitattuk meg, mi kerüljön bele, milyen legyen a felépítése. Kópé természetedhez híven lelkemre kötötted, hogy okvetlenül vegyem fel a szabadszájú verseket, amiket évtizedek prudériája tiltott kiadni. Mondhatnám, nyílt kapukat döngettél, mert már elkészültem az *Orlov s Isztomina az ágyban... kezdetű* vers fordításával.

De voltak komolyabb kérdések is, vagy négy-öt tucat. Gondot okozott például *A Barátaimhoz* című vers. Ez a költemény, mely I. Miklós trónralépése alkalmából született, máig súlyos vitákat vált ki. Te nem értettél egyet azzal, hogy bekerüljön a kötetbe.

„Hallod, te aztán beleválasztottál! A szöveggel kapcsolatban nekem tulajdonképpen nincs kérdésem, csak egy. Mit akarsz mondani az olvasónak ezzel a fordítással? Hogy volt egyszer egy nagyszerű orosz cár, I. Miklós, a magyar nép nagy barátja, és volt neki egy nagy tisztelője, a mi drága Alekszandr Szergejevics Puskinunk, aki soha nem hízelgett az uralkodónak, hanem őszintén tisztelte és mindenképpen támogatta az önkényuralom megerősítésében? De hát nincs a világon szomorúbb história, mint Alekszandr Szergejevics és Miklós cár históriája. A magyar olvasónak persze nehéz megérteni, milyen kutyaszorítóban volt ekkortájt Puskin. Ha nincs az új cár, sose lesz szabadsága, se pénze, de még felesége sem. Szóval, nagyon bonyolult. És persze, A. Sz. igenis hízelgett a cárnak, egyebek között ebben a versben is, mit szépítsük a dolgot. Ez a vers nem sokban (csak a tehetségben) különbözött azoktól az ódáktól, amelyeket később Sztálinnak zengtek. És nem véletlen, hogy mindenféle birodalomhívók, önkényuralkodók, monarhisták és szabadkőművesfalók valósággal a költő és a hatalom eszményképét látják benne”.

És íme a válaszom:

„Kedves barátom, köszönöm a leckét. Te a kérdésekre kérdéssel feleltél, az én válaszom pedig a te kérdésedre újabb kérdés. Az utóbbi időben sokat foglalkozom Alekszandr Szergejevics verseinek fordításával, azzal a titkos céllal és reménnyel, hogy minél inkább a miénkké tegyem. A versei közt van néhány, amelyik sok tekintetben ellentmond a többinek. A kérdésem: van-e cenzori jogom, hogy kizáram ezeket a többiek sorából, vagy megkegyelmezhetetek nekik? Persze, ismerem Alekszandr Szergejevics és Miklós kapcsolatát, a fordítással kapcsolatban pedig elolvastam még vagy száz oldal szakirodalmat. De a te miniesszéd kitűnő összefoglalása a szituációnak, amit hálásan köszönök, és ígérem: ha a fordításom valaha is napvilágot lát, mindent megteszek, hogy megvilágítsam a kérdést a magyar olvasó számára.” (Amit a kötet jegyzeteiben – részben legalább – meg is tettem.)

Puskin után Lermontov következett, és újabb kérdések sora. És a válaszok között egy-egy dicsérő, biztató szó. Lermontovval kapcsolatos egyik legutolsó levelem is. *A Forrásban* megjelent a *Valerik* című – 262 soros, korábban le nem fordított – verse, amelynek magyarázásához többször is segítségedet kértem. Például a harci jelenet egyes részleteinek értelmezéséhez:

Testvéri hívásra a távol
Zordon hegyes Icskériából
Cssecsnyába gyűlt harcolni kész

Ezernyi vakmerő vitéz.
Az ősvadon felett magasban
Feltűnnek a jeloszlopok,
A füstjük felszáll, kanyarog,
Vagy szétterül felhőalakban.
S az erdő élettel telik,
Csendjét vad hangok felverik;
Amint a trén már takaratlan,
Egy széles tisztásra kihajt,
Elkezdődik a haddelhadd;

Így aztán, amikor megkaptam a tiszteletpéldányt, első dolgom volt, hogy megírjam:
„Drága Barátom, örömmel értesítelek, hogy megjelent legterjedelmesebb Lermontov-fordításom, amelynek elkészítéséhez jelentősen hozzásegítettél. Ezúton is hálás köszönetem. Veletek vagyunk, szeretettel, András.”

Kedves Szláva,

ha nincs az internet, talán kirostálódik az emlékezetemből egy javaslatod, amit még 2020. december 19-én tettél.

„Mondd csak, nincs kedved lefordítani ezt a Tyutcssev verset? Beleillene az orosz költészeti antológiádba”. És mellé a link a Тени сизые смешались... kezdetű költeményre. Akkor ezt félrelegyintettem, mert nyakig voltam még Puskinban, ami meg az antológiát illeti, annak, te is tudod, mennyi manapság a realitása. De most, hogy átnéztem a levelezésünket, és ráakadtam erre az utalásra, búcsúzásként lefordítottam.

Fjodor Ivanovics Tyutcssev:

Hamvas árnyak sűrűsödnek...

Hamvas árnyak sűrűsödnek,
Hang elhalt, a szín fakult –
Zajgó élete a földnek
Messzi zsongássá csitult.
Éji lében láthatatlan
Könnýű pilleszárny csapong.
Bánat tölt el, mondhatatlan!...
Most a Minddel egy vagyok!...
Álomittas csendes éjjel,
Töltsd be sajjó lelkemet,

Illatárral, csendzenéddel
Adj vigaszt, enyhületet.
Öntudatlan feledésnek
Árnyával színig telíts
Add ízét a semmilétnek,
A világgal elvegyíts!

Drága Barátom, nyugodj békében, és a viszontlátásra odaát.

András

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8. | telefon: +36 76 501 240 | e-mail: info@print2000.hu
www.print2000.hu